

પુણ્યસ્થોક મહામાત્ય વસ્તુપાલના અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખો તથા પ્રશસ્તિલેખો

[તીર્થાધિરાજ શત્રુઞ્ય ઉપરથી મળેલ એ શિલાલેખો તથા દસ ગ્રંથસ્થ પ્રશસ્તિલેખો.]

આ લેખમાં ગૂર્જરેશ્વર મહામાત્ય વસ્તુપાલ અને તેજપાલ સંબંધી અઘાવધિ અપ્રસિદ્ધ એ શિલાલેખો અને દસ પ્રશસ્તિલેખો આપવામાં આવ્યા છે.

ઉપર જણાવેલા બન્ને શિલાલેખો એક જ દિવસે લખાયેલા છે અને એક જ સ્થાનમાંથી મળી આવ્યા છે, તેથી આ બે શિલાલેખો વસ્તુપાલ-તેજપાલે તીર્થાધિરાજ શત્રુઞ્યગિરિ ઉપર કરાવેલી પોળના જ છે તે નિશ્ચિત થાય છે. બીજા શિલાલેખોમાં શત્રુઞ્ય ઉપર શ્રી આદિશ્વરભગવાનના મંદિરની સામે પોળ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે તેથી એમ લાગે છે કે આજે જેને વાઘણપોળ કહે છે તે પોળના સ્થાને વસ્તુપાલ-તેજપાલની કરાવેલી પોળ હોવી જોઈએ. પ્રસ્તુત શિલાલેખો પણ વાઘણપોળના સમારકામમાંથી મળી આવ્યા છે તેથી પણ આ હકીકત વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. વસ્તુપાલ-તેજપાલે કરાવેલી પોળ ક્યારે જીર્ણુ-શીર્ણુ થઈ હશે? તેનો જીર્ણોદ્ધાર કે તેના સ્થાને નવીન પોળ ક્યારે થઈ? અને નવી થયેલી પોળનું ‘વાઘણપોળ’ નામ કેમ થયું?—આ હકીકત હવે શોધવી રહી. અસ્તુ.

પહેલો શિલાલેખ સંસ્કૃત પદ્યમય છે. બીજા શિલાલેખની રચના સંસ્કૃત ગદ્ય-પદ્યમય છે. બન્ને શિલાલેખોમાં આવતાં કેટલાંક પદ્યો ગૂર્જરેશ્વરપુરોહિત સોમેશ્વરદેવવિરચિત લૂણવસાહી-(આખૂ)-પ્રશસ્તિલેખ, શ્રી ઉદયપ્રભસૂરિવિરચિત સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની, શ્રી અરસિંહ ઠક્કુરવિરચિત સુકૃતસંકીર્તન, અને શ્રી નરેન્દ્રપ્રભસૂરિકૃત વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ આદિમાં મળે છે, તેથી આ શિલાલેખોનો પદ્યવિભાગ વસ્તુપાલસંબંધિત સાહિત્યમાંથી લેવાયો છે તે નિશ્ચિત થાય છે.

પહેલા શિલાલેખમાં વસ્તુપાલ-તેજપાલની સંક્ષિપ્ત યશોગાથા છે, અને તે બીજા શિલાલેખની પૂર્વભૂમિકારૂપ છે. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે વસ્તુપાલ-તેજપાલે અવિરતપણે લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કરવામાં પાછી પાની નહોતી કરી; તેમ જ તેઓ યુદ્ધભૂમિમાં જયવંતા થોદા હોવા ઉપરાંત ઉત્તમ કોટિના રાજનીતિજ્ઞ હતા.

બીજા શિલાલેખની મુખ્ય ચાર હકીકતો આ પ્રમાણે છે :

જ્ઞાનાં. ૩૮

૧. વસ્તુપાલ-તેજપાલે શત્રુજ્ય ઉપર ઉજ્જયંતાવતાર, સ્તંભનક તીર્થાવતાર, સત્યપુર તીર્થાવતાર, નંદીશ્વરાવતાર અને શકુનિકાવિહારાવતારના નામે પાંચ તીર્થસ્મારક મંદિરો કરાવ્યાં હતાં, ઇન્દ્રમંડપ કરાવ્યો હતો, કપર્દિયક્ષના મંદિરનો હર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, તેજપાલની પત્ની અનુપમાના નામનું અનુપમાસરોવર બંધાવ્યું હતું, અને મૂળનાયક શ્રી આદીશ્વરભગવાનના મંદિર સામે પૂર્વ-પશ્ચિમ ભાગમાં પોતાની અને પોતાના ભાઈઓની મૂર્તિઓ સહિત એક પોળ કરાવી હતી.

૨. વસ્તુપાલનાં માતા-પિતા અને ભાઈઓનાં નામોનો ઉલ્લેખ.

૩. વસ્તુપાલ-તેજપાલનો શ્રીસંઘ પ્રત્યે અનન્ય બહુમાનવાળો ભક્તિભાવ.

૪. વસ્તુપાલ, ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ વીરધવલ, લાવણ્યાંગ-ભૂણિગ (વસ્તુપાલના મોટા ભાઈ), મલ્લદેવ-માલદેવ (વસ્તુપાલના મોટા ભાઈ), તેજપાલ (વસ્તુપાલના નાના ભાઈ), જૈત્રસિંહ (વસ્તુપાલના પુત્ર), અને ભૂણસિંહ (તેજપાલના પુત્ર)ની ગુણાનુવાદપૂર્વક યશોગાથા.

બન્ને શિલાલેખોને શિલા ઉપર લખનાર ખંભાતનિવાસી વાજડનો પુત્ર ધ્રુવક અટકવાળો જ્યતસિંહ છે. ગિરનારના શિલાલેખોના આધારે આ જ્યતસિંહનું અપરનામ જૈત્રસિંહ હતું અને તે કાયસ્થવંશીય વાલિગના પુત્ર સહજિગના પુત્ર વાજડનો પુત્ર હતો એ હકીકત જાણી શકાય છે.^૧

પહેલા શિલાલેખનો કોતરનાર બકુલસ્વામી નામના શિલ્પીનો પુત્ર ધ્રુવક અટકવાળો પુરુષોત્તમ છે. ગિરનારના શિલાલેખોના આધારે આ પુરુષોત્તમ વસ્તુપાલે શત્રુજ્ય ઉપર બાંધેલા ઇન્દ્રમંડપ અને નંદીશ્વરાવતારના મુખ્ય શિલ્પી સોમદેવના પુત્ર બકુલસ્વામીનો પુત્ર હતો એ જાણી શકાય છે.^૨

બીજા શિલાલેખનો કોતરનાર કુમારસિંહ નામનો સૂત્રધાર છે. આ કુમારસિંહ સૂત્રધાર વાહડનો પુત્ર હતો તે હકીકત ગિરનારના શિલાલેખો ઉપરથી જાણી શકાય છે.^૩

આજ સુધીમાં ઉપલબ્ધ થયેલા વસ્તુપાલના શિલાલેખોની લિપિ અને ઉત્કર્ણન સુંદર છે. પોતાના શિલાલેખોનું લિપિસૌજન્ય બરાબર જળવાય તે માટે લેખનકળામાં સિદ્ધહસ્ત લેખકની અને તદનુસાર તે લેખને સુંદર રીતે કોતરનાર સૂત્રધારની વસ્તુપાલ ખાસ પસંદગી કરતા હતા. આજે ઉપલબ્ધ થતા વસ્તુપાલના શિલાલેખોમાં લેખક અને ઉત્કર્ણક કલાકારોના નામવાળા જે લેખો શત્રુજ્ય, ગિરનાર અને ખંભાતમાંથી મળ્યા છે, તેમાં લેખક અને ઉત્કર્ણક ઉપર જણાવેલા જ છે. ભૂણવસહી- (આખૂ) ના શિલાલેખમાં લેખકનું નામ નથી તેથી તેમાં જણાવેલો ઉત્કર્ણક સૂત્રધાર કેટલેણના પુત્ર ધાંધલનો પુત્ર ચંદેશ્વર લિપિમાં અને કોતરવામાં સિદ્ધહસ્ત હશે એમ લાગે છે. આવી, કોઈના પણ કાર્ય સાથે તેના નામને અમર કરવાની વસ્તુપાલ જેવી મહાનુભાવતા વિરલ વ્યક્તિઓમાં જ હોય છે.

બીજા શિલાલેખમાં આવતી શત્રુજ્ય ઉપર પોળ કરાવ્યાની હકીકત સિવાયની બન્ને શિલાલેખોની હકીકતો વસ્તુપાલના સંબંધમાં રચાયેલા સાહિત્યમાં અને પ્રશસ્તિલેખોમાં મળી આવે છે, એટલું જ નહિ, પણ આ શિલાલેખોમાં જેનો ઉલ્લેખ નથી તેવી વસ્તુપાલ સંબંધી હકીકતો આજે મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. તેનો સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ કરતાં પહેલાં પ્રસ્તુત બન્ને શિલાલેખોનો ભાવાર્થસહિત અક્ષરશઃ પાઠ અને વસ્તુપાલને લગતા અઘાવધિ અપ્રસિદ્ધ દસ પ્રશસ્તિલેખો અને તેનો દૂંક પરિચય આપવો ઉચિત લાગે છે.

૧. જુઓ ગિરનાર ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ, નં. ૨, ૨૧-૨૬.

૨. જુઓ ગિરનાર ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ, નં. ૨, ૨૩-૨૪, ૨૪-૨૫, ૨૬-૨૭, ૨૮-૨૯.

૩. જુઓ ગિરનાર ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ, નં. ૨, ૨૧-૨૩, ૨૭-૨૮.

शिलालेखाङ्क-१

[१] ॥ ६० ॥ ॐ नमः श्रीसर्वज्ञाय ॥

विश्वस्थितिप्रथमनाटकसूत्रधारो

ब्राह्मं महो धृतम.....

.....नम्रकिरीटकोटि-

शक्र.....सुरा स युगा [२] दिदेवः ॥ १ ॥

स्वैरं भ्राम्यतु नाम वीरधवलक्षोणीदुकीर्त्तिर्दिवं

पातालं च महीतलं च जलधेरन्तश्च नक्तर्दिवं ।

धीसिद्धांजननिर्मलं विजयते श्रीवस्तुपालाख्यया

तेजःपाल[३]समाह्वयाभवदिदं यस्या द्वयं नेत्रयोः ॥ २ ॥

देव स्वर्नाथ ! कष्टं, ननु क इव भवान् ? नन्दनोद्यानपालः,

खेदस्तत्कोऽद्य ? केनाप्यहह ! हत इतः काननात् कल्पवृक्षः ।

हुं मा वा[४]दीस्तदेतत्किमपि करुणया मानवानां मयैव

प्रीत्यादिष्टोऽयमुर्व्यास्तिलकयति तलं वस्तुपालच्छलेन ॥ ३ ॥

विश्वेऽस्मिन् कस्य चेतो द.....स्य विश्वासमुच्चैः

प्रौढ-[५]श्वेतांशुरोचिः प्रचयसहचरी वस्तुपालस्य कीर्त्तिः ।

मन्ये तेनेयमारोहति गिरिषु.....यते गह्वरेषु

सर्गोत्संगा.....जल (?).....याति पातालमूलम् ॥ ४ ॥

स एष निः-[६]शेषविपक्षकालः

श्रीवस्तुपालः [पदमद्भुतानाम्] ।

यः शंकरोपि प्रणयिव्रजस्य

विभाति लक्ष्मीपरिरम्भस्यः ॥ ५ ॥

किं ब्रू.....ह.....नीरनि.....मुष्य

श्रीवस्तुपालसचिवस्य[७]गुणप्ररोहम् ।

दैन्या गिरो.....नेक.....

प्रीतिस्पृशः किमपिःयत्र दशः पतन्ति ॥ ६ ॥

ऋष्यो न वीरधवलः क्षितिपावतंसः

कैर्नाम विक्रम-नयाविव मूर्त्तिमंतौ ।

श्री[८][वस्तुपाल] इति वीरललामतेजः-

पालश्च बुद्धिनिलयः सचिवौःयदीयौ ॥ ७ ॥

अनंतप्रागल्भ्यः [स] जयति बली वीरधवलः

सशैलां सांभोधि भुवमनिशमुद्धर्त्तमनसः ।

इमौ मन्त्रि[९][प्रष्टौ]कमठपति-कोला[धिप]कला-

मदभ्रां बिभ्राणौ मुदमुदयिनीं यस्य तनुतः ॥ ८ ॥

.....नंदतु यावदिदु-तपनौ सत्कर्मनिष्णाततां
 पुष्पातु प्रयतो जगन्निजगुणैः प्रीणातु [१०] [लोकं]पृणैः ।
 श्रेयांसि श्रयतां यशांसि चिनुतामेनांसि विध्वंसतां
 स्वामिन्य.....विवासनां (?) च तनुतां श्रीवस्तुपालश्चिरं ॥ ९ ॥
 दुःस्थत्वेन कदर्थ्यमानमखिलं भूल्लोकमालोक[११]य-
 न्नाविर्भूतकृपारसेन सहसा व्यापारितश्चेतसा ।
 पातालाद् बलिरागतः स्वयमयं श्रीवस्तुपालच्छला-
 तेजःपालमिषान्महीमनिमिषावासाच्च कर्णः पुनः ॥ १० ॥
 तेन आत्त्यु[१२]गेन या प्रतिपुरग्रामाध्वशैलस्थलं
 वापीकूपनिपानकाननसरःप्रासादसन्नादिका ।
 धर्मस्थानपरंपरा नवतरा चक्रेऽथ जीर्णोद्धृता
 तत्संख्यापि न बुध्यते यदि प[१३]रं तद्वेदिनी मेदिनी ॥ ११ ॥
 क्षोणीपीठमियद्रजःकणमियत्पानीयविन्दुः पतिः
 सिंधूनामियदंगुलं वियदियत्ताला च कालस्थितिः ।
 इत्थं तथ्यमवैति यस्त्रिभुवने श्रीव[१४]स्तुपालस्य तां
 धर्मस्थानपरंपरां गणयितुं शंके स एव क्षमः ॥ १२ ॥
 यावदिर्वीदुनाको वासुकिना वसुमतीतले शेषः ।
 इह सहचरितस्तावत्तेजःपालेन वस्तुपालोऽस्तु ॥ [१५] १३ ॥
 श्रीविक्रमसंवत् १२८८ वर्षे पौष शुदि १५ शुके प्रशस्तिर्निष्पन्ना ॥
 पतामलिखत् वाजडतनुजन्मा ध्रुवकजयतसिंहाख्यः ।
 उदकिरदपि बकुलस्वामिसुतः पुरुषोत्तमो विमलां ॥

*

शिलालेखाङ्क-२

[१] ॥ दे० ॥ ॐ नमः श्रीसर्वज्ञाय ॥

देवः स वः शतमखप्रमुखामरौघकृतप्रथः प्रथमतीर्थपतिः पुनातु ।

धर्मक्रमोऽपि किल केवल एव लोके नीतिक्रमोऽपि यदुपक्रममेष भाति ॥ १ ॥

श्रीविक्रमसंवत् १२८८ [२] वर्षे पौष सुदि १५ शुके श्रीमदणहिलपुरवास्तव्यप्राग्वाट-
 वंशालंकरण ठ० श्रीचण्डपात्मज ठ० श्रीचण्डप्रसादांगज ठ० श्रीसोमतनुज ठ० श्री-
 आशाराजनन्दनेन ठ० श्री कुमारदेवीकुक्षिसंभूतेन ठ० श्रीलूणि [३]ग महं० श्रीमालदेवयोरनुजेन
 महं० श्रीतेजःपालाग्रजन्मना चौलुक्यकुलनभस्तलप्रकाशनैकमार्त्तण्डमहाराजाधिराजश्रीभुवन-
 प्रसाददेवसुतमहाराजश्रीवीरधवलदेवप्रीतिप्रतिपन्नराज्यसर्वैश्व[४]र्येण सं[०] ७७ वर्षे श्रीशत्रु-
 जयोज्जयंतप्रभृतिमहातीर्थयात्रोत्सवप्रभावाविर्भूतश्रीमद्देवाधिदेवप्रसादासादित.....त्येन
 श्रीशारदाप्रतिपन्नापत्येन महामात्यश्रीवस्तुपालेन अनुज महं० श्रीतेजःपा[५]लेन च इह स्वका-
 रितसौवर्ण्यदंडकलशविराजितसच्चारुतोरणालंकृतश्रीमदुज्जयंतस्तंभनकतीर्थद्वयावतारर.....

.....हतमं.....नन्दीश्वरसत्यपुरशकुनिकाविहारकपर्दियश्चायतनोद्धार अनुपमाभिधा-
[६]नमहासरोवरप्रभृतिप्रधानधर्मस्थानपरंपराविराजितस्य श्रीशत्रुंजयमहातीर्थमौलिमुकुटा-
यमानस्य श्री[?] युगादि]तीर्थकरश्रीकृष्णभदेवभवनस्याग्र.....प्रतोली कारिता
॥ छ ॥ छ

[७] भूयाद्भवलयस्य वीरधवलः स्वामी समुद्रावधेः
श्रीमुद्राधिकृतः कृतः सुकृतिना येनाश्वराजात्मजः ।

यस्मा.....

.....विश्वोपकारवती ॥ १ ॥

ध[८]न्यात्मा खलु वस्तुपालसचिवः सर्वोऽपि सम्पद्यते
यत्संपर्कवशेन मेदुरमदोद्रेको विवेकी जनः ।

तज्जन्माकौतुकमहो (?).....

.....र्वितनुते नैवान्तरं किंच[९]न ॥ २ ॥

त्यागाराधिनि राधेये ह्येककर्णैव भूरभूत् ।

उदिते वस्तुपाले तु द्विकर्णा वण्ण्यतेऽधुना ॥ ३ ॥

श्रीवस्तुपालते[जःपा]लौ जगतीजनस्य चक्षुष्यौ ।

पुरुषोत्तमाश्विगतयोः स्यातां सदृशौ न रवि-शशिनोः ॥ ४ ॥

[१०] ताभ्यामेव च श्रीगुर्जरेन्द्रसचिवाभ्यामिहैव प्रतोल्याः पश्चिमभागभित्तिद्वये श्री-
आदिनाथदेवयात्रायातश्रीःहस्नात्रोत्सवनिमित्तं पूर्णकलशोपशोभितकरकमलयु
गलं स्ववृद्धद्वान्धवयोः ठ० [११] श्रीलूणिग महं० श्रीमालदेवयोः श्रीमदेवाधिदेवाभिमुखं
मूर्तिद्वयमिदं कारितं ॥ छ ॥

लावण्यांगः शिशुरपि.....कस्य नासीत्प्रशस्यः

श्लाघापात्रं दधदपिकलामात्रमिदुर्विशेषात् ।

दत्ते चिंतामणिरणुर[१२]पि प्रार्थितानि प्रजानां

तापह्वान्ति विधुवति सुधाविदुरण्यंगलग्नः ॥ १ ॥

मंत्रीश्वरः स खलु कस्य न मल्लदेवः स्थानं.....निजान्वयनामधेयः ।

निष्पिष्य निर्दयमधर्ममयं यदंगं येनोदमूल्यत कलिप्रतिम[१३]ल्लदर्पः ॥ २ ॥

मल्लदेव इति देवताधिपश्रीरभूत्त्रिभुवने विभूतिभूः ।

धर्मकर्मधिषणावशो यशोराशिदासितसितद्युतिद्युतिः ॥ ३ ॥

तथा श्री शत्रुंजयमहातीर्थयात्रामहोत्सवे समागच्छदतुच्छश्रीश्रमणसंघा १४]य कृतांज-
लिबंधबंधुरं प्रतोल्याः पूर्वभागभित्तिद्वये स्वकारितमेतयोरेव श्रीमहामात्ययोः पूर्वाभिमुखं
[मूर्ति]युगलं स्वागतं पृष्ठ(च्छ)ति । उक्तं च एतदर्थसंवादि अनेनैव श्रीशारदाप्रतिपन्नपुत्रेण
महा १५]कविना महामात्यश्रीवस्तुपालेन संघपतिना—

अद्य मे फलवती पितुराशा मातुराशिषि शिखांऽकुरिताद्य ।

श्रीयुगादिजिनयात्रिकलोकं प्रीणयाम्यहमशेषमखिन्नः ॥ १ ॥

પુણ્યલોકદ્વયસ્યાસ્ય તેજઃપા[૧૬]લસ્ય મંત્રિણઃ ।
 દેવશ્ચ મર(? ર)દેવશ્ચ શ્રીવીરઃ સર્વ્વદા હૃદિ ॥ ૨ ॥
 તેજઃપાલઃ સચિવતરણિર્નૈદતાઙ્ગાયમ્ભૂમિ-
 યૈત્ર પ્રાપ્તો ગુણવિટપિભિનિર્વ્યપોહઃ પ્રરોહઃ ।
 યચ્છાયાસુ ત્રિભુવનવનપ્રેલ્લિખીષુ પ્રગલ્ભં
 પ્રક્રીડંતિ પ્રસૂ[૧૭]મરમુદઃ કીર્ત્તયઃ શ્રીસભાયાઃ ॥ ૩ ॥
 યઃ શૈશવે વિનયવૈરિણિ બોધવંધ્યે ધત્તે નયં ચ વિનયં ચ ગુણોદયં ચ ।
 સોયં મનોભવપરાભવજાગરૂકરૂપો ન કં મનસિ હુંબતિ જૈત્રસિદ્ધઃ ॥ ૪ ॥
 શ્રીવસ્તુપાલ ચિરકા[૧૮]લ.....
ભવત્વધિકાધિકશ્રીઃ ।
 યસ્તાવકીનધનવૃષ્ટિહતાવશિષ્ટં
 શિષ્ટેષુ દૌસ્થ્ય.....પાવકમુચ્છિનત્તિ ॥ ૫ ॥
 શ્રીતેજપાલતનયસ્ય ગુણાનતુલ્યાન્
 શ્રીલૂણસિદ્ધકૃતિનઃ કતિ ન સ્તુવન્તિ ? ।
 [૧૯] શ્રીબંધનોદ્ધુરતરૈરપિ યૈઃ સમંતા-
 દુદ્દામતા ત્રિજગતિ ક્રિયતેઽસ્ય કીર્ત્તેઃ ॥ ૬ ॥
 પ્રસાદાદાદિનાથસ્ય યક્ષસ્ય ચ કર્પદિનઃ ।
 વસ્તુપાલાન્વયસ્યાસ્તુ પ્રશસ્તિઃ સ્વસ્તિશાલિની ॥ ૭ ॥
 સ્તમ્મતીર્થધ્રુવજયતસિંહેન લિખિતા ॥
 [૨૦] ઉત્કોળ્ણાં ચ સૂવ૦ કુમારસિંહેન મહામાત્યશ્રીવસ્તુપાલસ્ય પ્રશસ્તિરિયં ॥
 શુભમસ્તુ ॥ છ ॥

*

પહેલા શિલાલેખનો ભાવાર્થ

વિશ્વસ્થિતિરૂપ નાટકના પ્રથમ સૂત્રધાર, બ્રહ્મતેજને ધારણ કરનાર, કરોડો ઇંદ્રો અને સુરાસુરો જેમને વંદન કરે છે તે શ્રીયુગાદિદેવ જયવંતા વર્તો. (૧)

બુદ્ધિરૂપી સિદ્ધાંજનથી નિર્ભળ થયેલું વસ્તુપાલ-તેજપાલરૂપી જેનું નેત્રયુગલ છે તે વીરધવલની કીર્તિ સ્વર્ગ, પાતાળ, પૃથ્વી અને સમુદ્રપર્યન્ત અહોનિશ પ્રસરે. (૨)

ઇંદ્રના નંદનવનનો રખેવાળ ઇંદ્રને કહે છે : હે દેવલોકના સ્વામી ! ઉપાધિ થઈ છે. ઇંદ્ર કહે છે : શી ઉપાધિ છે ? ઉદ્યાનપાલ કહે છે : આપણા નંદનવનમાંથી કલ્પવૃક્ષ ચોરાયું છે. ઇંદ્ર કહે છે : આવું બોલ મા, મનુષ્યો ઉપર કરુણા બિખવાથી મેં કલ્પવૃક્ષને વસ્તુપાલરૂપે પૃથ્વીતળને શોભાવવા કહ્યું છે. (૩) ચોથો શ્લોક ખંડિત છે તેથી તેનો ભાવાર્થ લખ્યો નથી.

સમસ્ત શત્રુઓને પરાજિત કરનાર અને આશ્ચર્યકારી જીવન જીવનાર આ વસ્તુપાલ સ્નેહીજનોને સુખ આપવાથી શંકર સમાન હોવા છતાંય લક્ષ્મીના આલિંગનથી શોભાયમાન થઈને પ્રકાશે છે; એટલે કે વિજય સમાન છે. (૪).

છટું પદ્મ ખંડિત છે તેથી તેનો ભાવાર્થ નથી લખ્યો.

મૂર્તિમંત શૌર્ય અને નીતિ જેવા અનુક્રમે વીરશિરોમણિ વસ્તુપાલ અને શુદ્ધિમાન તેજપાલ જેવા જેના મંત્રી છે તેવા મહારાજા વીરધવલની કોણ પ્રશંસા નથી કરતું ? (૭)

કચ્છપાવતાર અને વરાહાવતારની કળાને ધારણ કરનારા આ બે શ્રેષ્ઠ મંત્રીઓ જેના ઉદયકારી અતીવ આનંદને ફેલાવે છે તે અનંતશૌર્યવાળો બળવાન વીરધવલ જ્ય પામે છે. અહીં વીરધવલને પર્વત અને સમુદ્ર સહિત પૃથ્વીનો નિરંતર ઉદ્ધાર ઇચ્છનાર જણાવ્યો છે. (૮)

પવિત્ર જીવન જીવનાર શ્રી વસ્તુપાલ દીર્ઘ કાળ પર્યંત સદાચારી જનોનું પોષણ કરે, પોતાના જગદ્ગ્યાપી ગુણોથી જગતને ખુશ કરે, કલ્યાણને વરે, યશ મેળવે અને પાપોનો નાશ કરે. (૯)

દારિદ્ર્યથી પીડાતા માનવીઓને જોઈને અંતરમાં કરુણા ઊપજવાથી પાતાળમાંથી બહિરાગ્ન વસ્તુપાલરૂપે અને સ્વર્ગમાંથી કર્ણુ તેજપાલરૂપે આવ્યા છે. (૧૦)

તે બાંધવખેત્રડીએ (વસ્તુપાલ-તેજપાલે) પ્રત્યેક નગર, ગામ, પ્રવાસમાર્ગ અને પર્વત ઉપર વાવે, ફૂવા, નવાણ, પરબ, ઉદ્યાન, સરોવર, મંદિર અને સદાવ્રતો રૂપી ધર્મસ્થાનની જે શ્રેણિ બનાવી છે તથા જેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે તેની સંખ્યા પણ બાણી શકાતી નથી—કદાચ પૃથ્વી તે બાણી હોય તો ! (૧૧)

પૃથ્વીતલનાં રજકણોની સંખ્યા, સમુદ્રનાં બિંદુઓની સંખ્યા, આકાશની અંગુલસંખ્યા અને કાળસ્થિતિની માત્રાઓની સંખ્યા બાણનાર ત્રણે લોકમાં જો કોઈ હોય તો ભલે હોય, પણ વસ્તુપાલે કરેલાં ધર્મસ્થાનોની ગણતરી કરવા માટે પોતે વસ્તુપાલ પણ સમર્થ હશે કે કેમ, તેની શંકા થાય છે. (૧૨)

જ્યાં સુધી આકાશમાં ચંદ્રની સાથે સૂર્ય છે, પતાળમાં વાસુકીનાગના સાથે શેષનાગ છે, ત્યાં સુધી આ લોકમાં વસ્તુપાલ ને તેજપાલનું સાહચર્ય હો. (૧૩)

શ્રી વિક્રમસંવત ૧૨૮૮ના વર્ષમાં પોષ સુદ ૧૫ શુક્રવારે આ પ્રશસ્તિ તૈયાર થઈ.

આ સુંદર પ્રશસ્તિને વાજડના પુત્ર ધ્રુવક અટકવાળો જ્યતસિંહે શિલા ઉપર લખી અને બકુલ-સ્વામીના પુત્ર પુરુષોત્તમે કોતરી.

*

બીજા શિલાલેખનો ભાવાર્થ

પ્રારંભમાં સર્વજ્ઞને નમસ્કાર કર્યા છે અને પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી યુગાદિગ્નિનની સ્તુતિ કરી છે.

શ્રી શત્રુજ્ય અને ગિરનારની યાત્રાના ઉત્સવથી પ્રભાવિત થઈને સંવત ૧૨૭૭માં સરસ્વતીના દત્તકપુત્ર મહામાલ્ય શ્રી વસ્તુપાલ અને તેજપાલે શત્રુજ્યતીર્થ ઉપર સુંદર તોરણથી અલંકૃત ઉજ્જવ્યંતા-વતાર, સ્તંભનક(ખંભાત)તીર્થાવતાર, નંદીશ્વરાવતાર, સત્યપુર(સાચોર)તીર્થાવતાર અને શકુનિકાવિહારા-વતાર એમ પાંચ તીર્થોનાં પ્રતીકરૂપે મંદિરો બનાવ્યાં હતાં તથા અનુપમાના નામનું સરોવર કરાવ્યું હતું તેમ જ કપદિયક્ષના મંદિરનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો. પોતે કરાવેલાં આ ધર્મસ્થાનોથી શોભાયમાન શત્રુજ્ય મહાતીર્થના મુકુટ સમાન શ્રી યુગાદિતીર્થંકરભગવાનના મંદિરની સામે વિક્રમ સંવત ૧૨૮૮ના વર્ષમાં પોષ સુદ ૧૫ શુક્રવારે અણહિલપુરના રહેવાસી ગ્રામ્વાટ(પોરવાડ)વંશમાં અલંકારસમાન ઠક્કુર શ્રી ચંદ્રપ્રસાદના પુત્ર ઠક્કુર શ્રીસોમ ના પુત્ર ઠક્કુર શ્રી આશારાજના પુત્ર અને શ્રી કુમારદેવીના પુત્ર

તેમ જ ઠક્કર શ્રી લૂણિગ અને મહાન શ્રી માલદેવના નાના ભાઈ તેમ જ તેજપાલના મોટા ભાઈ, ચૌલુક્યવંશમાં સૂર્યસમાન મહારાજાધિરાજ શ્રી ભુવનપ્રસાદદેવના પુત્ર મહારાજા શ્રી વીરધવલની પ્રીતિથી સમગ્ર રાજ્યના જૈશ્વર્યને પામેલા વસ્તુપાલે તથા તેના નાના ભાઈ તેજપાલે પોળ કરાવી.

જેજે અશ્વરાજના પુત્ર(વસ્તુપાલ)ને શ્રીમુદ્રાધિકારી બનાવ્યો તે વીરધવલ રાજા સમુદ્રપર્યન્ત પૃથ્વીનો સ્વામી થાઓ. (૧).

જેના પરિચયથી કોઈ પણ માણસ નિર્મદ અને વિવેકી થાય છે તેવો વસ્તુપાલ ખરેખર ધન્યાત્મા છે. (૨)

ત્યાગશીલ કર્ણના સમયમાં પૃથ્વી એક કર્ણવાળી હતી, તે વસ્તુપાલના હૃદય પછી બે કર્ણવાળી થઈ. (૩)

શ્રી વસ્તુપાલ અને તેજપાલ જગતના માણસોની આંખરૂપ છે, તેથી વિષ્ણુભગવાનની આંખરૂપ સૂર્યચંદ્રની ઉપમા તેમના માટે ઉચિત ગણાવી ન જોઈએ. (૪)

અને તે જ બે ભાઈઓએ ઉપર જણાવેલી પોળના પશ્ચિમભાગની બે ભીંતો ઉપર શ્રીઆદિનાથદેવની યાત્રા માટે આવેલા.....સ્નાત્રોત્સવનિમિત્તે પૂર્ણકલશથી શોભાયમાન હસ્તયુગલવાળી પોતાના વડીલ ઠ. શ્રી લૂણિગ અને મહાન શ્રીમાલદેવની મૂર્તિઓ શ્રી દેવાધિદેવના સન્મુખ બનાવી.

જેમ માત્ર એક જ કળાને ધારણ કરનાર ચંદ્ર વખણાય છે—પૂન્ય છે, અતિ નાનો ચિંતામણિ લોકોને ઇચ્છિત આપે છે અને અંગ ઉપર લગાડેલું અમૃતનું ખિંદુ તાપને દૂર કરે છે, તેમ વયમાં બાળક હોવા છતાં લૂણસિંહ (વસ્તુપાલનો મોટો ભાઈ) સર્વ જનોમાં પ્રશંસાપાત્ર છે. (૧)

કળિયુગનું અધર્મમય અંગ પીસીને જેણે કલિકાલરૂપી શત્રુનો ગર્વ હણ્યો છે તેવા દિવ્યરૂપવાળા ધર્મિષ્ઠ અને યશસ્વી મંત્રીશ્વર મલ્લદેવ(વસ્તુપાલના મોટાભાઈ)ની પ્રશંસા કોણ નથી કરતું? (૨-૩)

તથા પ્રસ્તુત પોળના પૂર્વ ભાગની બે ભીંતો ઉપર બનાવેલી હાથ જોડીને ઊભેલી પોતાની (શ્રી વસ્તુપાલ અને તેજસ્વીની) મૂર્તિઓ શ્રી શત્રુજયમહાતીર્થયાત્રામહોત્સવનિમિત્તે આવતા મહાન શ્રીશ્રમણસંઘ પ્રતિ સ્વાગત પૂછે છે. અહીં મહાકવિ સંઘપતિ શ્રી વસ્તુપાલની અંતરોર્મિ જણાવી છે તે આ પ્રમાણે—

હું (વસ્તુપાલ) આજે શ્રી યુગાદિજિનની યાત્રાએ આવેલા સમસ્ત યાત્રિકોને અત્રાન્તપણે ખુશ કરું છું—એટલે કે યાત્રિકોની ભક્તિ કરું છું—આથી જ મારા પિતાજીની આશા ફળી છે અને માતાજીની આશીષમાં આજે અંકુરો ફૂટ્યા છે. (૧)

જેના બન્ને લોક પવિત્ર છે, તેવા શ્રી તેજપાલના હૃદયમાં સદા શ્રી યુગાદિજિન અને શ્રી વીરજિન છે. (૨)

જેની સભાની વિરતૂત પ્રમોદવાળી કીર્તિઓ ત્રણે ભુવનમાં ફીડા કરે છે તેવા ગુણવાન, ભાગ્યવાન અને મંત્રીઓમાં સૂર્ય સમાન તેજપાલ આનંદ પામો. (૩)

વિનયનું જેમાં ભાન ન હોય એવી અમોઘ આલ્યાવસ્થામાં પણ જ નય, વિનય અને ગુણોદયને ધારણ કરે છે તે આ જૈત્રસિંહ (વસ્તુપાલનો પુત્ર) સર્વ કોઈનાં મનને યુગ્મે છે—સ્પર્શે છે. (૪)

જેના આપેલા દાનનો અંશમાત્ર પણ લોકોનું દારિદ્ર્ય હણે છે એવા શ્રી વસ્તુપાલ અધિકાધિક લક્ષ્મીવાન થાઓ. (૫)

પુણ્યસ્થાન મહામાત્ય વસ્તુપાલના અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખો તથા પ્રશસ્તિલેખો [૩૦૫

જેના ગુણોએ જેની કીર્તિને ત્રણ જગતમાં વ્યાપ્ત કરી છે તે આ તેજપાલના પુત્ર લૂણસિંહના ગુણોની સર્વકોઈ પ્રશંસા કર છે. (૬)

ભગવાન શ્રી આદિનાથ અને કપર્દિયક્ષની કૃપાથી આ પ્રશસ્તિ વસ્તુપાલના વંશનું કલ્યાણ કરનારી થાઓ. (૭)

મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાલની આ પ્રશસ્તિ સ્તંભતીર્થ(ખંભાત)નિવાસી ધ્રુવ જગતસિંહે લખી અને સૂત્રધાર કુમારસિંહે કોતરી. કલ્યાણ હો !

*

*

હવે મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાલ સંબંધિત અઘાવધિ અપ્રસિદ્ધ દશ પ્રશસ્તિલેખોનો અક્ષરશઃ પાઠ અને તે લેખોનો દૂંક પરિચય આપવામાં આવે છે :

પ્રશસ્તિલેખાઢ્ઢ-૧

સ્વસ્તિ શ્રોવલ્લિશાલાયાં વસ્તુપાલાય મન્ત્રિણે ।

યદ્યશઃશશિનઃ શત્રુદુષ્કીર્ત્યા શર્વરીયિતમ્ ॥ ૧ ॥

શૌણ્ડીરોઽપિ વિવેકવાનપિ જગત્ત્રાતાઽપિ દાતાઽપિ વા,

સર્વઃ કોઽપિ પથીહ મન્થરગતિઃ શ્રીવસ્તુપાલધિતે ।

સ્વજ્યોતિર્વહનાદુતીકૃતતમસ્તોમસ્ય તિગ્મશુતેઃ,

કઃ શીતાંશુપુરઃસરોઽપિ પદવીમન્વેતુમુત્કન્ધરઃ ? ॥ ૨ ॥

શ્રીવસ્તુપાલસન્નિવસ્ય યશઃપ્રકાશે, વિશ્વં તિરોદધતિ ધૂર્જટિદાસભાસિ ।

મન્યે સમીપગતમપ્યવિભાવ્ય હંસં, દેવઃ સ પદ્મવસતિશ્ચલિતઃ સમાધેઃ ॥ ૩ ॥

વાસ્તવં વસ્તુપાલસ્ય વેત્તિ કશ્ચરિતાદ્ભુતમ્ ? ।

યસ્ય દાનમવિશ્રાન્તમર્થિષ્વપિ રિપુષ્વપિ ॥ ૪ ॥

શૂન્યેષુ દ્વિષતાં પુરેષુ વિપુલજ્વાલાકરાલોદયાઃ,

લેલન્તિ સ્મ દવાનલચ્છલભૃતો યસ્ય પ્રતાપાગ્રયઃ ।

જૃમ્ભન્તે સ્મ ચ પર્વગર્વિતસિતજ્જોતિઃસમુત્સેકિત-

જ્યોત્સ્નાકન્દલકોમલાઃ શરવણવ્યાજેન યત્કીર્તયઃ ॥ ૫ ॥

કુન્દં મન્દપ્રતાપં, ગિરિશગિરિરપાહંકૃતિઃ, સાસ્ત્રુબિન્દુઃ

પૂર્ણેન્દુઃ, સિદ્ધસિન્ધુવિધૃતવિધુરિમા, પશ્ચજન્યઃ સમન્યુઃ ।

શેષાહિર્નિર્વિશેષઃ, કુમુદમપમદ, કૌમુદી નિષ્પ્રસાદા,

ક્ષીરોદઃ સાપનોદઃ, ક્ષતમહિમ હિમં યસ્ય કીર્તેઃ પુરસ્તાત્ ॥ ૬ ॥

યસ્યોર્વીતિલકસ્ય કિન્નરગણોદ્રીતૈર્યશોભિર્મુહુઃ

સ્મેરદ્વિસ્મયલોલમૌલિવિગલચન્દ્રામૃતોજીવિનામ્ ।

સ્પૃષ્ટિર્નાભવદીદૃશી મમ ન મે નો મેઽપ્યવાપ્યેતિ ગાં

મુળ્હલ્લક્ષપરિણદ્ધાતુશિરસાં શમ્ભુઃ પરં પિપ્રિયે ॥ ૭ ॥

राकाताण्डवितेन्दुमण्डलमहःसन्दोहसंवादिभिः
 यत्कीर्त्तिप्रकरैर्जगत्त्रयतिरस्कारैकहेवाकिभिः ।
 अन्योन्यानवलोकनाकुलितयोः शैलात्मजा-शूलिनोः
 क्व त्वं क्व त्वमिति प्रगल्भरभसं वाचो विचेरुर्मिथः ॥ ८ ॥
 बाढं प्रोढयति प्रतापशिखिनं कामं यशःकौमुदीं
 सामोदां तनुते सतां विकचयत्यास्थारविन्दाकरान् ।
 शत्रुस्त्रीकुचपत्रवल्लिविपिनं निःशेषतः शोषय-
 त्यन्यः कोऽप्युदितो रणाम्बरतले यस्यासिधाराधरः ॥ ९ ॥
 तत्सत्यं कृतिभिर्यदेष भुवनोद्धारैकधौरेयतां
 बिभ्राणो भृशमच्युतस्थितिरतिप्रीत्युत्तरं गीयते ।
 यत्र प्रेम नि[र]र्गलं कमलया सर्वाङ्गमालिङ्गिते
 केषां नाम न जज्ञिरे सुमनसामौजित्यवत्यो मुदः ? ॥ १० ॥
 न यस्य लक्ष्मीपतिरप्युपैति जनार्दनत्वात् समतां मुकुन्दः ।
 वृषप्रियोऽप्युग्र इति प्रसिद्धिं दधत् त्रिनेत्रोऽपि न चास्य तुल्यः ॥ ११ ॥
 स्वस्ति श्रीबलये नमोऽस्तु नितरां कर्णाय दाने ययो-
 रस्पष्टेऽपि दृशां यशः कियदिदं वन्द्यास्तदेताः प्रजाः ।
 दृष्टे सम्प्रति वस्तुपालसचिवत्यागो करिष्यन्ति ताः
 कीर्त्तिं काञ्चन वा पुनः स्फुटमियं विश्वेऽपि नो मास्यति ॥ १२ ॥
 यस्मिन् विश्वजनीनवैभवभरे विश्वम्भरां निर्भर-
 श्रीसम्भारविभाव्यमानपरमप्रेमोत्तरां तन्वति ।
 प्राणिप्रत्ययकारिकेवलमभूद् देहीति सङ्कीर्त्तनं
 लोकानां न कदापि दानविषयं न प्रार्थनागोचरम् ॥ १३ ॥
 दृश्यन्ते मणि-मौक्तिकस्तवकिता यद्विद्वदेणीदृशो
 यज्जीवन्त्यनुजीविनोऽपि जगतश्चिन्ताश्मविस्मारिणः ।
 यच्च ध्यानमुचः स्मरन्ति गुरवोऽप्यश्रान्तमाशीर्गिरः
 प्रादुःषन्त्यमला यशःपरिमलाः श्रीवस्तुपालस्य ते ॥ १४ ॥
 कोटीरैः कटकाऽङ्गुलीय-तिलकैः केयूर-हारादिभिः
 कौशेयैश्च विभूष्यमाणवपुषो यत्पाणिविश्राणितैः ।
 विद्वांसो गृहमागताः प्रणयिनीरप्रत्यभिज्ञाभृत-
 स्तैस्तैः स्वं शपथैः कथं कथमपि प्रत्याययाञ्चक्रिरे ॥ १५ ॥
 तैस्तैर्येन जनाय काञ्चनचयैरश्रान्तविश्राणितै-
 रानिन्ये भुवनं तदेतदमितोऽप्यैश्वर्यकाष्ठां तथा ।
 दानैकव्यसनी स एव समभूदत्यन्तमन्तर्यथा
 कामं दुर्धृतिधाम याचकचमूं भूयोऽप्यसम्भावयन् ॥ १६ ॥

त्यागो यद्वसुवसुवारितजगद्धारिद्रव्यदावानल-

श्वेतः कण्टककुट्टनैकरसिकं वर्णाश्रमेष्वन्वहम् ।

सङ्ग्रामश्च समग्रवैरिविपदामद्वैतवैतण्डिक-

स्तन्मन्ये वसति त्रिधाऽपि सचिवोत्तंसेऽत्र वीरो रसः ॥ १७ ॥

आश्चर्यं वसुवृष्टिभिः कृतमनःकौतूहलाकृष्टिभि-

र्यस्मिन् दानघनाघने तत इतो वर्षत्यपि प्रत्यहम् ।

दूरे दुर्दिनसंकथाऽपि सुदिनं तत् किञ्चिदासीत् पुन-

र्येनोर्वीचलयेऽत्र कोऽपि कमलोल्लासः परं निर्मितः ॥ १८ ॥

साक्षाद् ब्रह्मपरम्परां गतमिव श्रेयोविवर्तैः सतां

तेजःपाल इति प्रतीतमहिमा तस्यानुजन्मा जयी ।

यो धत्ते न दशां कदापि कलितावद्यामविद्यामयीं

यं चोपास्य परिस्पृशन्ति कृतिनः सद्यः परां निर्वृतिम् ॥ १९ ॥

सङ्ग्रामः क्रतुभूमिरत्र सततोद्दीप्तः प्रतापानलः

श्रूयन्ते स्म समन्ततः श्रुतिसुखोज्ज्वारा द्विजानां गिरः ।

मन्त्रीशोऽयमशेषकर्मनिपुणः कर्मोपदेष्टा द्विपो

होतव्याः फलवांस्तु वीरधवलो यज्वा यशोराशिभिः ॥ २० ॥

श्लाघ्यो न वीरधवलः क्षितिपावतंसः कैनाम विक्रम-नयाविव मूर्त्तिमन्तौ ।

श्रीवस्तुपाल इति वीरललामतेजःपालश्च बुद्धिनिलयः सचिवौ यदीयौ ॥ २१ ॥

अनन्तप्रागल्भ्यः स जयति बली वीरधवलः

सशैलां साम्भोधिं भुवमनिशमुद्धर्तुमनसः ।

इमौ मन्त्रिप्रष्ठौ कमठपति-कोलाधिपकला-

मदभ्रां बिभ्राणौ मुदमुदयिनीं यस्य तनुतः ॥ २२ ॥

युद्धं वारिधिरेष वीरधवलश्चमाशक्रदोविक्रमः

पोतस्तत्र महान् यशःसितपटाटोपेन पीनद्युतिः ।

सोऽयं सारमरुद्धिरश्चतु परं पारं कथं न क्षणाद्

यात्राऽऽश्रान्तमरित्रतां कलयतस्तावेव मन्त्रीश्वरौ ? ॥ २३ ॥

रौरं भ्राम्यतु नाम वीरधवलश्चोणीन्दुकीर्त्तिर्दिवं

पातालं च महीतलं च जलधेरन्तश्च नक्तन्दिवम् ।

धीसिद्धाञ्जननिर्मलं विजयते श्रीवस्तुपालाख्यया

तेजःपालसमाह्वया च तदिदं यस्या द्वयं नेत्रयोः ॥ २४ ॥

श्रीमन्त्रीश्वरवस्तुपालयशसामुच्चावचैर्वीचिभिः

सर्वस्मिन्नापि लम्बिते धवलतां कल्लोलिनीमण्डले ।

गङ्गैवेयमिति प्रतीतिविकलास्ताम्यन्ति कामं भुवि

भ्राम्यन्तस्तनुसादमन्दितमुदो मन्दाकिनीधार्मिकाः ॥ २५ ॥

हंहो रोहण ! रोहित त्वयि मुहुः किं पीनतेयं ? शृणु
 भ्रातः ! सम्प्रति वस्तुपालसचिवत्यागैर्जगत् प्रीयते ।
 तेनास्तैव ममार्थिकुट्टनकथाप्रीतिर्दरीकिन्नरी-
 गीतैस्तस्य यशोऽमृतैश्च तदियं मेदस्विता मेऽधिकम् ॥ २६ ॥

देव ! स्वर्नाथ ! कष्टं, ननु क इव भवान् ! नन्दनोद्यानपालः,
 खेदस्तत्कोऽद्य ? केनाप्यहह ! तव हतः काननात् कल्पवृक्षः ।
 हुं मा वादीस्तदेतत् किमपि करुणया मानवानां मयैव
 प्रीत्यादिष्टोऽयमुर्ग्यास्तिलकयति तलं वस्तुपालच्छलेन ॥ २७ ॥

कर्णायास्तु नमो नमोऽस्तु बलये त्यागैकहेवाकिनौ
 यौ द्वावप्युपमानसम्पदमियत्कालं गतौ त्यागिनाम् ।
 भाग्याम्भोधिरतः परं पुनरयं श्रीवस्तुपालश्चिरं
 मन्ये धास्यति दानकर्मणि परामौपम्यधौरेयताम् ॥ २८ ॥

व्योमोत्सङ्गरुधः सुधाधवलिताः कक्षागवाक्षाङ्किताः
 स्तम्भश्रेणिविजृम्भमाणमणयो मुक्तावचूलोज्ज्वलाः ।
 दिव्याः कल्पमृगीदृशश्च विदुषां यस्यागलीलायितं
 व्याकुर्वन्ति गृहाः स कस्य न मुदे श्रीवस्तुपालः कृती ? ॥ २९ ॥

यद् दूरीक्रियते स्म नीतिरतिना श्रीवस्तुपालेन तत्
 काश्चित् संवननौषधीमिव वर्षाकाराय तस्येक्षितम् ।
 कीर्तिः कौञ्जिनिकुञ्जमञ्जनगिरिं प्राक्शैलमस्ताचलं
 विन्ध्योर्वीधर-शर्वपर्वत-महामेरूनपि भ्राम्यति ॥ ३० ॥

देवः पङ्कजभूर्विभाव्यभुवनं श्रीवस्तुपालोद्भवैः
 शुभ्रांशुयुतिभिर्यशोभिरभितोऽलक्ष्यैर्विलक्षीकृतम् ।
 कल्पान्तोद्धतदुग्धनीरधिपयःसन्तापशङ्काकुलः
 शङ्के वत्सर-मास-वासरणं संख्याति सर्गस्थितेः ॥ ३१ ॥

चित्रं चित्रं समुद्रात् किमपि निरगमद् वस्तुपालस्य पाणे-
 यो दानाम्बुप्रवाहः स खलु समभवत् कीर्तिसिद्धस्रवन्ती ।
 साऽपि स्वच्छन्दमारोहति गगनतलं खेलति क्षमाधराणां
 शृङ्गोत्सङ्गेषु रङ्गत्यमरभुवि मुहुर्गाहते खेचरोर्वीम् ॥ ३२ ॥

पुण्यारामः सकलसुमनःसंस्तुतो वस्तुपाल-
 स्तत्र स्मेरा गुणगणमयी केतकीगुल्मपङ्क्तिः ।
 तस्यामासीत् किमपि तदिदं सौरभं कीर्तिदम्भाद्
 येन प्रौढप्रसरसुहृदा वासिता दिग्विभागाः ॥ ३३ ॥

सेचं सेचं स खलु विपुलैर्वासनावारिपूरैः
 स्फीतां स्फूर्तिं वितरणतरुर्वस्तुपालेन नीतः ।

तच्छायायां भुवनमखिलं हन्त ! विश्रान्तमेतद्
 दोलाकेलिं श्रयति परितः कीर्त्तिकन्या च तस्मिन् ॥ ३४ ॥
 श्रीवस्तुपालयशसा विशदेन दूरादन्योन्यदर्शनदग्निदृशि त्रिलोक्याम् ।
 नाभौ स्वयम्भुवि वसत्यपि निविशङ्कं शङ्के स चुम्बति हरिः कमलामुखेन्दुम् ॥ ३५ ॥
 स एष निःशेषविपक्षकालः श्रीवस्तुपालः पदमद्भुतानाम् ।
 यः शङ्करोऽपि प्रणयिव्रजस्य विभाति लक्ष्मीपरिरम्भरम्यः ॥ ३६ ॥
 चीत्कारैः शकटव्रजस्य विकटैरश्वीयहेषारवै-
 रारावै रवणोत्करस्य बहलैर्बन्दीन्द्रकोलाहलैः ।
 नारीणामथ चञ्चरीभिरशुभप्रेतस्य विव्रस्तये
 मन्त्रोच्चारमिवाऽऽचचार चतुरो यस्तीर्थयात्रामहम् ॥ ३७ ॥
 ॥ एते मलधारिरेन्द्र[प्रभ]सूरीणाम् ॥
 श्रीरैवताचलस्थश्रीशबुजयावतारप्रवेशे वामभित्तिगा प्रशस्तिरेषा ॥ छ ॥

*

प्रशस्तिरेखाङ्क-२

श्रेयः पुण्यतु शाश्वतं यदुकुलक्षीरार्णवेन्दुजिनो
 यत्पादाब्जपवित्रमौलिरसमश्रीरुज्जयन्तोऽप्ययम् ।
 धत्ते मूर्ध्नि निजप्रभुप्रसूमरोद्दामप्रभामण्डलै-
 विश्वक्षोणिभृदाधिपत्यपदवीं नीलातपत्रोज्ज्वलाम् ॥ १ ॥
 प्रीतिं पल्लवयन्तु वो यदुपतेर्देवस्य देहयुतो
 भृङ्गाभाः शशिकुन्दसुन्दररदज्योतिश्छटालङ्कृताः ।
 यः(?) याः) सम्मोहपराजयैकपिशुनप्रोत्कीर्णवर्णस्फुर-
 त्पूर्वापट्टसनाभयः शुशुभिरे धर्मोपदेशक्षणे ॥ २ ॥
 आनन्दाय प्रसवतु सदा कुम्भिकुम्भोपमानं
 नाभेयस्य स्फुरितचिकुरोत्तंसमंसद्वयं वः ।
 श्रेयः सम्पत्कलशयुगलं शृङ्खलानद्धमुच्चै-
 र्यन्मन्यते विपुलमतयः पुण्यलक्ष्मीनिधानम् ॥ ३ ॥
 यत्कल्पद्रुम कामधेनु-मणिभिर्यच्छद्भिर्गिरिष्टं फलं
 श्रेयः किञ्चिदुपार्जि तत्परिणतिः श्रीवस्तुपालः किल ।
 यत् त्वेतस्य गतस्पृहानपि जनानिच्छाधिकं धिन्वतः
 पुण्यं तत्परिपाकमाकलयितुं सर्वज्ञ एव प्रभुः ॥ ४ ॥
 वर्द्धिष्णुपुण्यभयसन्ततिरद्भुतश्रीः श्रीवस्तुपालसचिवः स चिरायुरस्तु ।
 संकृप्तसङ्घपतिना कृततीर्थयात्राः खेलन्ति यस्य शिशवोऽपि गृहाङ्गणेषु ॥ ५ ॥
 ॥ श्रीनागेन्द्रगच्छे श्रीविजयसेनसूरिशिष्यश्रीउदयप्रभसूरीणाम् ॥ छ ॥

*

प्रशस्तिलेखाङ्क-३

पाणिप्रभापिहितकल्पतरुप्रवालश्चौलुक्यभूपतिसभानलिनीमरालः ।

दिक्चक्रवालविनिवेशितकीर्त्तिमालः सोऽयं चिरायुरुदियादिह वस्तुपालः ॥ १ ॥

एकस्त्वं भुवनोपकारक इति श्रुत्वा सतां जल्पितं

लज्जानम्रशिराः स्थिरातलमिदं यद् वीक्षसे वेष्टि तत् ।

वाग्देवीवदनारविन्दतिलक ! श्रीवस्तुपाल ! भुवं

पातालाद् बलिमुद्दिधीर्षुरसकृन्मार्गं भवान् मार्गति ॥ २ ॥

न जातु विश्राम्यति तावकीना दीनार्त्तिनिर्वासक ! वस्तुपाल ! ।

जिह्वा परेषां गुणमाददाना करद्वयी च द्रविणं ददाना ॥ ३ ॥

कर्णेऽभ्यर्णमुपागते सुरपतेर्वैरोचने रोचय-

त्युच्चैरात्मरुचा भुजङ्गभुवनं प्राप्ते शिवत्वं शिबौ ।

जातः कालवशेन यः किल खिलस्त्यागस्य मार्गः पुनः

सोऽयं सम्प्रति वस्तुपाल ! भवता श्रेयस्कृता वाह्यते ॥ ४ ॥

वस्तुपालः कथं नाम नाऽयं जीमूतवाहनः ? ।

उपक्रियामहीनां यः करोति द्विषतामपि ॥ ५ ॥

उल्लासितपल्लवकः कल्पतरुः कल्पते न संवदितुम् ।

सुमनःसमृद्धिमधिकां पालयता वस्तुपालेन ॥ ६ ॥

करोऽयं कल्पद्रुस्तव कमलवासा च दृगसौ

सुधासूक्तिः सैषा शिशिरकरबिम्बं मुखमिदम् ।

तदित्थं पाथोधेर्मथनहृतरत्नस्य भवता

समुद्रेणौपम्यं भवति सचिवेन्दो ! किमुचितम् ? ॥ ७ ॥

प्रायः सन्ति नराः परापकृतये नित्यं कृतोपक्रमाः

कस्तान् दुस्तरदुष्कृतोत्करदुरालोकान् समालोकते ? ।

द्रष्टव्यस्तु स वस्तुपालसचिवः षाड्गुण्यवाचस्पति-

र्वाचा सिञ्चति यः सुधामधुरया दुर्दैवदग्धं जगत् ॥ ८ ॥

वैरोचने चरितवत्यमरेशमैत्रीमेकत्र नागनगरं च गते द्वितीये ।

दीनाननं भुवनमूर्द्धमधश्च पश्यदाश्वासितं पुनरुदारकरेण येन ॥ ९ ॥

कुत्रापि नोपसर्गो वर्णविकारो निपाततो वाऽपि ।

सचिवोत्तमेन रचिता न व्याकरणस्थितिर्येन ॥ १० ॥

ते तिष्ठन्त्यपरे नरेन्द्रकरणव्यापारिणः पारणां

ये नित्यं पवनाशना इव परप्राणानिलैः कुर्वते ।

स्तोतव्यः पुनरश्वराजतनुजो यः सारसारस्वता-

धारः कारणमन्तरेण कुरुते पथ्यं पृथिव्या अपि ॥ ११ ॥

भवति विभवे पुंसां चक्षुस्तृतीयमिति श्रुति-

न तु कुमतयस्ते वीक्षन्ते सति त्रितये दशाम् ।

अयमिह परं मन्त्री नेत्रद्वयेऽपि करस्थिता-

मलकफलकप्रायां लोकद्वयीमवलोकते ॥ १२ ॥

वस्तुपाल ! सदा हस्ते सत्यप्यमुतवर्षिणि ।

वैरिवर्गः ^१सदाहस्ते यत् तदेतदिहाद्भुतम् ॥ १३ ॥

आकर्षणसिद्धमेव न पुनः पादं विमुञ्चन्निषु-

श्रेणीमेव न मानितां विनमयन् धन्वैव नोच्चः शिरः ।

कर्म दन्तपिधानमेव न मनः संख्ये दधानश्चम-

त्कारं कस्य चकार नैव सचिवस्तोमैकवास्तोष्पतिः ? ॥ १४ ॥

प्रासादास्तव वस्तुपाल ! त इमे तन्वन्ति चेतः सतां

सानन्दं शशिशेखराद्रिशिखरग्रामाभिरामश्रियः ।

येषां काञ्चनकुम्भसम्भवमहःसन्दोहसन्तर्पिताः

सन्त्युच्चैस्तुहिनोच्चयेऽप्युपचयं पुष्पन्ति पूष्णः कराः ॥ १५ ॥

परिपीडिता समन्ताज्जडसमयेनामुना गिरा देवी ।

श्रीवस्तुपालसचिवं निविडगुणं पटमिवाश्रयति ॥ १६ ॥

उद्धृत्य बाहुमहमेष मुहुर्वदामि दूतां स मद्रचसि विप्रतिपद्यते यः ।

यद्यस्ति कश्चिदपरः परमार्थवेदी श्रीवस्तुपालसचिवेन समः क्षमायाम् ॥ १७ ॥

श्रीवस्तुपाल ! चिरकालमयं जयन्तसिंहः सुतस्तव भवत्वधिकाधिकश्रीः ।

यस्तावकीनधनवृष्टिहतावशिष्टं शिष्टेषु दौस्थ्यदवपावकमुच्छिनत्ति ॥ १८ ॥

यथा यथाऽयं तव वस्तुपाल ! गोत्रं गुणैः सज्जुरलङ्करोति ।

तथा तथा मत्सरिणां नराणामवैमि चित्तेष्वनलं करोति ॥ १९ ॥

पुरा पादेन दैत्यारेभुवनोपरिवर्तिना ।

अधुना वस्तुपालस्य हस्तेनाधःकृतो बलिः ॥ २० ॥

मध्यस्थं कथयन्ति केचिदिह ये त्वां साधुवृत्त्या बुधाः

श्रीमन्त्रीश्वर ! वस्तुपाल ! न मृषा तेषामपि व्याहृतम् ।

कर्णोऽभूदुपरि क्षितेर्बलिरधस्त्वं चात्र मध्ये तयोः

स्थातेत्यर्थसमन्वये ननु वयं मध्यस्थमाचक्ष्महे ॥ २१ ॥

कम्पाकुलमवलोक्य प्रतिवीराणां रणाङ्गणे हृदयम् ।

अनुकम्पाकुलमयमपि सचिवश्चक्रे निजं चेतः ॥ २२ ॥

नरेन्द्रश्रीमुद्रा सपदि मरिरेवापहरते

हताशा चैतन्यं परिचरितमालिन्यमनसाम् ।

इहाऽमात्ये भ्रान्त्याऽप्यकलितकलङ्के पुनरसौ
 विवेकाविष्कारं रचयति परं गीरिव गुरोः ॥ २३ ॥
 लोकेऽस्मिन्नयमेव मन्त्रितिलकः श्रेयानिति व्याहृतं
 सत्यं मानय माऽपमानय सखे ! मान्यं तदन्यैर्जनैः ।
 एतस्मिन् सुकृतामयेऽपि समये सौम्येन यः कर्मणा
 धर्मं संचिनुते करोति च महाजनो निजनोव्ययम् ॥ २४ ॥
 के वा स्वखलन्ति न नरेन्द्रनियोगमुद्रां हस्तस्थितां मधुघटीमिव धारयन्तः ? ।
 तां दीपिकामिव करे पुनरेष कृत्वा सन्मार्गमश्नति निरस्ततमःसमूहः ॥ २५ ॥
 कार्पण्यातिशयेन कश्चन धनं यः स्वं निधत्ते स तद्
 भोक्तुं नात्र न वाऽप्यमुत्र लभते हस्तादधस्ताद् गतम् ।
 यः पात्रप्रतिपादनेन सफलीभूतां विभूतिं पुन-
 र्भुङ्क्तेऽस्मिन् विदितागमोऽनुगमयत्यन्यत्र जन्मन्यपि ॥ २६ ॥
 मया मोहं नीताः कति न मतिमन्तोऽपि किमहं
 निकृष्टैर्नाश्रिष्टा विपणिषु पणखीगणनया ? ।
 विषादं कृत्वा श्रीरिति किल गता तीर्थमिव तं
 ततः सन्मार्गेण प्रतिदिवसमेनां नयति यः ॥ २७ ॥
 गुणैः परेषां गणशो गृहीतैर्गुणीति युक्ता किल कीर्तिरस्य ।
 अप्यर्थिसार्थप्रतिपादितश्रीः, श्रीमानिति ख्यातिरिदं तु चित्रम् ॥ २८ ॥
 आलोकनादपि विनाशितसज्जनार्तिः, श्रीवस्तुपालसचिवः स चिरायुरस्तु ।
 यत्कीर्त्तयस्त्रिदिवसिन्धुपयःसपक्षाः प्रक्षालयन्ति कलिना मलिनां धरित्रीम् ॥ २९ ॥
 केचित् कवीन्द्रमपरे पुरुषप्रधानं, जानन्ति संयति सुदुःसहमन्युमन्ये ।
 मन्येऽहमेनमिह कर्णमिवावतीर्णं, श्रीवस्तुपालवपुषा विदुषां तपोभिः ॥ ३० ॥
 नेत्रोत्सवं सुवति तापमपाकरोति, दत्ते सदा सुमनसाममृतैः प्रमोदम् ।
 सल्लक्षणप्रणयिनीं च विभर्त्ति मूर्त्तिं, किं रोहिणीपतिरहो ! ननु वस्तुपालः ? ॥ ३१ ॥
 लोकानां वदनानि दीनवदनः कस्मात् समालोकसे,
 भ्रातः ! सम्प्रति कोऽपि कुत्रचिदपि त्राता न जातापदाम् ।
 अस्त्येकः परमत्र मन्त्रितिलकः श्रीवस्तुपालः सतां,
 दैवादापतितं छिनत्ति सुकृती यः कण्ठपाशं हठात् ॥ ३२ ॥
 मत्तारिद्विपसिहसिंहनचमूचक्रेण विक्रामतो
 यस्यासिस्फुरितानि तानि ददृशुः के वा न रेवातटे ? ।
 तस्यापि प्रसभं बभञ्ज भुजयोः संरभमभोनिधि-
 प्रान्ते सैष सरीषदृष्टिघटनामात्रेण मन्त्रीश्वरः ॥ ३३ ॥
 विक्रामद्वैरिचक्रप्रहितशितशरासारदुर्वारवीर-
 व्यापारे यस्य नाऽऽसीदतिपरुषपरुषः सङ्गरे भङ्गरेखा ।

तेन श्रीवस्तुपालाद् विलसदसिलताभीमवृत्तादमात्या-
दत्याकारावतारः प्रथममधिगतः सिन्धुराजात्मजेन ॥ ३४ ॥

ये नारिनागदमनीं दधतासिलताममोघमन्त्रेण ।
उत्तारितरोषविषप्रसरः समरे कृतः शङ्खः ॥ ३५ ॥

अमात्यतरणे ! शृणु क्षणमिदं मदीयं वचः,
स्वचक्र-परचक्रयोरपि पुरः प्रमोदात् सदा ।
तवोपकृतिमर्थिनः प्रकृतिमप्रमत्तेन्द्रियाः,
कृतिं च कृतिपुङ्गवा युवतयः स्तुवन्त्याकृतिम् ॥ ३६ ॥

सा कालिदासस्य कवित्वलक्ष्मीः, स्फुटं प्रविष्टा त्वयि वस्तुपाल ! ।
आसादिताऽस्माभिरवेष्यमाणैः, साक्षादियं तत्पदपद्धतिर्यत् ॥ ३७ ॥

धरणे ! धरः स्थितोऽसौ नागः शेषः करोति धृतिमतुलाम् ।
पुन्नागः पुनरुपरि स्थितोऽश्वराजात्मजः सततम् ॥ ३८ ॥
श्रीवस्तुपालः स चिरायुरस्तु यन्मन्त्रसंज्ञस्तसमस्तशत्रोः ।
चौलुक्यभर्तुस्तदसेश्च तिष्ठत्यलब्धसिद्धिः परमारणेच्छा ॥ ३९ ॥

तिष्ठः स्पृशन्नपि तिथीरिव जगतीरेष ते यशोवारः ।
श्रीवस्तुपाल ! कलयति नावमतां मे तदाश्चर्यम् ॥ ४० ॥

कल्पायुर्भवतु द्विषोऽभिभवतु श्रीवस्तुपालः क्षितौ
दुर्दैवानलदग्धसाधुजनतानिर्वापणैकापणः ।

अम्भोधेः सविधे विधेरपि मनस्यातन्वता विस्मयं
येन क्रोधकरालभालभ्रकुटिर्भग्ना भटानां घटा ॥ ४१ ॥

मन्ये धुरि स्थितमिमं सच्चिवं शुचीनां मध्यस्थमेव मुनयः पुनरामनन्ति ।
मातः ! सरस्वति ! विवादपदं तदेतन्निर्णीयतां सह महद्भिरुपागतं मे ॥ ४२ ॥
आलोकतेऽस्य न खलोऽपि किमप्यवद्यं विद्याभिभूतपुरुहूतपुरोहितस्य ।
यस्यायमाहतभुजार्गलया व्यधायि श्रीवीरवेदमनि कलिः स्खलितप्रवेशः ॥ ४३ ॥

विरचयति वस्तुपालश्चौलुक्यसचिवेषु कविषु च प्रवरः ।
न कदाचिदर्थहरणं श्रीकरणे काव्यकरणे वा ॥ ४४ ॥

प्रचारं चौराणां प्रचुरतुरगश्रीः प्रशमयन्नमेयं पाथेयं पथि पथिकसार्थाय वितरन् ।
दिगन्तादाहृतैर्विहितबहुमानैः प्रियजनैः समं मन्त्रीयात्रामयमकृतशत्रुञ्जयगिरौ ॥ ४५ ॥

यो मान्ये मानमुच्चैः सुहृदि सुहृदयः स्नेहमल्पे प्रसादं
भीते रक्षां दरिद्रे द्रविणवितरणं यानहीने च यानम् ।
मार्गे दुर्गेऽपि कुर्वन्नपर इव सुरक्षमारुहः क्षमापमन्त्री
यात्रां कृत्वोजयन्ते विजितकलिमलः प्राप सङ्गप्रभुत्वम् ॥ ४६ ॥

अनुजन्मना समेतस्तेजःपालेन वस्तुपालोऽयम् ।
मदयति कस्य न हृदयं मधुमासो माधवेनेव ॥ ४७ ॥

स श्रीतेजःपालः सचिवश्चिरकालमस्तु तेजस्वी ।
 येन जना निश्चिन्ताश्चिन्तामणिनेव नन्दन्ति ॥ ४८ ॥
 लवणप्रसादपुत्रश्रीकरणे लवणसिंहजनकोऽसौ ।
 मन्त्रित्वमत्र कुरुतां कल्पशतं कल्पतरुकल्पः ॥ ४९ ॥
 श्रीवस्तुपालतेजःपालो जगतीजनस्य चक्षुष्यौ ।
 पुरुषोत्तमाक्षिगतयोः स्यातां सदृशौ न रवि-शशिनोः ॥ ५० ॥
 तत्त्वप्रकाशकत्वेन तयोः स्वच्छस्वभावयोः ।
 परस्परप्रेममेयत्वमासील्लोचनयोरिव ॥ ५१ ॥
 पन्थानमेको न कदापि गच्छेदिति स्मृतिप्रोक्तमिव स्मरन्तौ ।
 सहोदरौ दुर्धरमोहचोरे सम्भूय धर्माऽध्वनि तौ प्रवृत्तौ ॥ ५२ ॥
 तेन भ्रातृयुगेन या प्रतिपुर-ग्रामाऽध्व-शैलस्थलं
 वापी-कूप-निपान-कानन-सरः-प्रासाद-सत्रादिका ।
 धर्मस्थानपरम्परा नवतरा चक्रेऽथ जीर्णोद्भूता
 तत्संख्याऽपि न बुध्यते यदि परं तद्वेदिनी मेदिनी ॥ ५३ ॥
 यावद् दिवीन्दुनाऽर्को वासुकिना वसुमतीतले शेषः ।
 इह सहचरितस्तावत् तेजःपालेन वस्तुपालोऽस्तु ॥ ५४ ॥
 ॥ पते गूर्जरेश्वरपुरोहित ठ० सोमेश्वरदेवस्य ॥ छ ॥

*

प्रशस्तिलेखाङ्क-४

भूयांसः पदवाक्यसङ्गतिगुणालङ्कारसंवर्गेण-
 प्रक्षीणप्रतिभाः सभासु कवयः क्रीडन्तु किं तादृशैः ? ।
 द्राक्षापानकचर्वणप्रणयिभिर्गुम्फैर्गिरामुद्गिरन्
 निःसीमं रसमेकं पयः जयति श्रीवस्तुपालः कविः ॥ १ ॥
 गुणगणमवलम्ब्य यस्य कीर्त्तिः प्रथयति नर्त्तनचानुरीं विचित्राम्
 परिकलितविशालवंशकोटिः पटुतरदिक्करिकोटिकर्णतालैः ॥ २ ॥
 जगदुपकृतिव्यापारैकप्रवीणमतेरितः,
 कथमिदमभूदेवं विश्वापकारपरं यशः ।
 द्विजपरिवृढम्लानि धत्ते तुषारगिरेः कलां,
 दलयति सुरस्रोतस्विन्यास्तनोति पराभवम् ॥ ३ ॥
 यदीयप्राधान्यादनुपदमवाप्योदयदशां,
 प्रशस्तिं क्षमापीठं जलधिवलयं वीरधवलः ।
 अपास्ते यन्मन्त्रैरपि च रिपुचक्रे रणकला-
 विलासानेवोच्चैः कलयति मनोराज्यविषयान् ॥ ४ ॥

परीहासप्रौढाः शिवशिखरिभासां विदधतो
 मराली मालिन्यं मुषितमहिमानो हिमगिरेः ।
 त्रियामाजीवातोः कवलितकलङ्काः प्रतिदिशं
 दिशन्ति प्रागल्भीं यदसमयशः पूरविसराः ॥ ५ ॥
 यस्य स्तम्भपुरे पराक्रमचमत्कारेण पारे गिरा-
 मुद्ग्रीवोऽपि नमन्नमन्दसमराहङ्कारकारस्करात् ।
 सङ्क्रामापसृतप्रधावितहयप्रस्वेदविन्दूत्करै-
 रस्त्राक्षीदयशः प्रशस्तिमसितैः सङ्क्रामसिंहः पथि ॥ ६ ॥
 क्षीरं क्षारममोदिनी कुमुदिनी राका वराक्री हता
 श्रीहोनास्तुहिनावनीधरभुवो मन्दैव मन्दाकिनी ।
 निःसाराणि सरोरुहाणि न च ते हंसाः प्रशंसास्पदं
 यत्कीर्तिप्रसरे सुरेभ्यश्च न च्छाये दिशश्चुम्बति ॥ ७ ॥
 यस्यान्धङ्करणेऽपि भूयसि धने निःशेषशास्त्रागम-
 ज्ञानज्योतिरपास्तमोहतमसो नाऽभून्मदप्रश्रयः ।
 नोन्मीलन्ति च धर्मवर्मिततनोरुद्धामकामभ्रम-
 चापप्रेरितमार्गणव्यतिकरव्यापिव्यथावीचयः ॥ ८ ॥
 वप्राभः कनकाचलः स परिखामात्रं निधिः पाथसां
 द्वीपान्यङ्गणवेदिका परिसरो विन्ध्याटवीनिष्कुटः ।
 यस्याऽचुम्बितचित्रबुद्धिविलसच्चाणक्यसाक्षात्कृते-
 रुद्योगे करगर्त्तनर्त्तितजगत्यव्याजमुन्मीलति ॥ ९ ॥
 तीर्थयात्रामिषाद् येन तवन्ता दिग्जयोत्सवम् ।
 पराभवो विपक्षस्य बलिनोऽपि कलेः कृतः ॥ १० ॥
 दिग्धैर्दुग्धमहोदधौ हिमगिरौ स्मेरैः शिवे सादरैः
 सास्फोटैः स्फटिकाचले समुदयतोषेस्तुषारत्विषि ।
 रेजे यस्य विकस्वराऽम्बुजवनस्तोमेषु रोमाञ्चितै-
 रुन्मीलन्मदराजहंसरमणीरम्यैर्यशोराशिभिः ॥ ११ ॥
 यद्दानं यदसीमशौर्यविभवं यद्वैभवं यद्यशो
 यद्वृत्तं भणदोष्टकण्ठमभजत् कुण्ठत्वमेतस्य यत् ।
 आजन्मास्खलितैर्वचोभिरभजद् भङ्गप्रसङ्गैः कथं
 साम्यं यातु वसन्तपालकृतिना तस्माद् गिरामीश्वरः ? ॥ १२ ॥
 ते नीहारविहारिणः, कवचितास्ते चन्दनैः स्यन्दिभिः,
 ते पीयूषमयूषमग्नवपुषः, ते पद्मसद्माश्रिताः ।
 माकन्दाङ्कुरमञ्जरीनिगडिताः क्रीडन्ति ते सन्ततं,
 सिक्ताः सूक्तिसुधारसेन सुकवेः श्रीवस्तुपालस्य ये ॥ १३ ॥

यस्य साहित्यपाथोधिपदवीपारदृश्वनः ।
 श्रयन्ति वाग्वहित्राणि विचित्राणि कवीश्वराः ॥ १४ ॥
 आमोदं सुमनःसु संविदधती पुंस्कोकिलप्रेयसी-
 नादश्रीसुहृदां सुहृः कविगिरामुन्मुद्रयन्ती पथः ।
 माकन्दाङ्कुरमञ्जरीमिव गुणश्रेणि समातन्वती
 सेयं हन्त ! वसन्तपाल ! भवतः कीर्तिर्वसन्तायते ॥ १५ ॥
 आजन्माऽपि शये कृताय सुकृतस्तोमाय यत्नान्मया
 यद्यासाद्यत कोऽपि दूषणकणः श्रीवस्तुपाल ! त्वयि ।
 यत्कल्पद्रुमपल्लवद्युतिमवष्टभ्यैव कल्पद्रुमं
 पाणिर्धक् कुरुते तवैष मनुते कोऽमुं न दोषाश्रितम् ॥ १६ ॥
 ॥ एते कविसार्वभौमश्रीहरिहरस्य ॥ छ ॥

*

प्रशस्तिलेखाङ्क-५

मुखमुद्रया सहान्ये दधति करे सचिवमन्त्रिणो मुद्राम् ।
 श्रीवस्तुपाल ! भवतो वदान्य ! तद् द्वितयमुन्मुद्रम् ॥ १ ॥
 कीर्त्तिः कन्दलितेन्दुकान्तिविभवा, धत्ते प्रतापः पुनः
 प्रौढि कामपि तिग्मरश्मिमहसां, बुद्धिर्वुधाराधनी ।
 प्रत्युज्जीवयतीह दानमसमं कर्णादिभूमीभुजः,
 तत् किञ्चिन्न तवास्ति यन्न जगतः श्रीवस्तुपाल ! प्रियम् ॥ २ ॥
 गीतं न स्वदत्ते, धिनोति न विभुः, प्रीणाति वीणा न सा,
 काम्यः सोऽपि न कोकिलाकलवरः (? रवः), श्रव्यो न हंसस्वनः ।
 वाग्देवीपदपद्मनूपुर ! यदि श्रीमल्लदेवानुज !
 श्रूयन्ते सचिवावतंस ! भवता संकीर्त्तिताः सूक्तयः ॥ ३ ॥
 तिष्ठन्तोऽपि सुदूरतस्त्रिभुवनव्याप्तिप्रगल्भात्मना
 तेन त्वद्यशसा वयं सुमनसो निर्वासिताः सन्ननः ।
 तैरेतैरिहि तद्विरोधिरभसाद् बद्धा स्थितिस्ते हृदि
 क्षन्तव्यं कविबान्धवेन तदिदं श्रीवस्तुपाल ! त्वया ॥ ४ ॥
 ॥ एते महामात्यश्रीवस्तुपालपरममित्रमन्त्रिश्रीयशोवीरस्य ॥ छ ॥

*

प्रशस्तिलेखाङ्क-६

स्वस्ति श्रीवस्तुपालाय शालन्ते यस्य कीर्तयः ।
 व्योम्नि यन्माति गौराङ्गीधम्मिल्ल इव मल्लिकाः ॥ १ ॥
 श्रीरामः सुकृतसुतो वसन्तपालः किं वाच्यः शुचिचरितानि यद्यशांसि ।
 आधत्ते विसविशदोपवीततन्तुव्याजेनोरसि रसिकः स्वयं स्वयंभूः ॥ २ ॥

तत्तादृशवधर्मकर्मरचनासंविमतानां मुहु-

माहात्म्यं किल वस्तुपालयशसां कः प्रस्तुतं न स्तुते ? ।

बन्धोऽपि द्युसदां सदा कलयति श्वेतांशु-सर्पाधिप-

स्वःस्रोतांसि जटातटे यदुपमापूतानि भूताधिपः ॥ ३ ॥

ईदृक्किञ्चनदानविक्रमधरोद्धारैश्चिरादज्यते

शुद्धं साधु च वस्तुपालसचिवेनेवेति देवो हरिः ।

श्रीकान्तोऽपि जितासुरोऽपि जगतां धुर्योऽप्ययं वर्णितां

त्वत्कीर्त्तेरिव दर्शयत्यभिसभं हस्तात्तकम्बुच्छलात् ॥ ४ ॥

श्रीमन्त्रीश ! वसन्तवत् तव यशो लक्ष्मीसखीषु स्वयं

गायन्तीषु जगन्निधेरुदरभूः पातालपाता स्मितः ।

श्रोतुं नाभिपथे विभक्तिं निभृतं देवः सहस्रस्फटं

शङ्के शुक्लसहस्रपत्रमिषतो मूर्ध्ना तमश्चिथ्रवाः ॥ ५ ॥

त्वत्कीर्त्तिच्छन्नमूर्त्योर्गिरिश-गिरिजयोर्योगभाजोः कराग्र-

स्पर्शं भूयोचियोगव्यसनचकितयोरर्द्धनारीशभावः ।

जज्ञे श्रीवस्तुपाल ! ध्रुवमयमनयोस्त्वत्प्रतापाग्निकीला-

लीलाभिस्तारकार्तस्वरवरवपुषोः सन्धिवन्धाभिरामः ॥ ६ ॥

सुरस्त्रीणां वक्त्रैः शुचिभिरभिभूतोऽपि महसा-

महङ्काराद्वैतं यदकृत कलङ्की हिमकरः ।

मुदा तेजःपालाग्रज ! तदपि मार्ष्टुं स्मयमयै-

रमीभिर्गायद्भिर्दिशि विदिशि तेने तव यशः ॥ ७ ॥

यदि विदितचरित्रैरस्ति साम्यस्तुतिस्ते

कृतयुगकृतिभिस्तैरस्तु तद् वस्तुपाल ! ।

चतुर ! चतुरुदन्वद्वन्धुरायां धरायां

त्वमिव पुनरिदानीं कोविदः को विदग्धः ? ॥ ८ ॥

मय्येवं जागरूके शरणमुपगतो मत्प्रभुप्रौढकीर्त्ति-

स्पृष्ट्वाबद्धापराधस्त्रिभुवनविभुना हुं किमेतेन पाल्यः ।

इत्याकम्प्यातितीव्रं प्रथमममुमुमाकान्तमर्चिष्मदक्षि-

च्छन्ना संशोष्य दीनं शशिनमनमयद् वस्तुपालप्रतापः ॥ ९ ॥

पाताले त्वदरातिभूपतिवधूनेत्राम्बुपूरः पतन्

पाथोनाथपथैः कदर्थयतु मा पीयूषकुण्डानि नः ।

इत्यब्धेरमुमुद्धरन्ति विबुधाः श्यामेन सोमायने

कुम्भेनेव सकज्जलं जलमिदं तल्लक्ष्मलक्ष्यादिह ॥ १० ॥

अस्मत्प्रभुप्रभवतीव्रतरप्रतापस्पृष्टोद्धतः कथमनेन धृतोऽयमौर्वः ? ।

यात्रोत्सवे तव वसन्त ! महीरजोभिरित्थं क्रुधेव पिदधुर्जलराशिमश्वाः ॥ ११ ॥

श्रीमन्त्रीशवतंस ! नूतनभवत्कीर्त्तिप्रवन्धावली-
 नित्यव्यालिखनेन तालतरुषु च्छिन्नच्छदध्रेणिषु ।
 कः स्यादस्य निसर्गदुर्गतकविस्त्रीमण्डलस्य श्रुते-
 राकल्पः क्षितिकल्पवृक्ष ! न यदि स्वर्णानि दद्याः सदा ॥ १२ ॥
 ॥ एते ठ० लूणसीह सुत ठकर अरसिंहस्य ॥ छ ॥

*

प्रशस्तिलेखाङ्क-७

अमन्दपदनिःस्यन्दपदप्रेमपचेलिमाः ।

वाचः श्रीवस्तुपालस्य वन्द्या वाचस्पतेरपि ॥ १ ॥

सिद्धे सिद्धनृपे, शनैरवसिते राज्यप्रतापो दृढो (? पे दृढे)

जाता गूर्जरनिर्जरेन्द्रमहिषी गोपोपभोग्यैव भूः ।

कारुण्यादुपकारिणो भगवतस्तद्वस्तुपालच्छलात्

सर्गोऽयं सुकृतैः सतां परिणतः श्री-वाङ्मयो वेधसः ॥ २ ॥

लक्ष्मीं नन्दयता, रतिं कलयता, विश्वं वशीकुर्वता,

अक्षं तोषयता, मुनोन् मुदयता, चित्ते सतां जाग्रता ।

संख्येऽसङ्ख्यशरावलीं विकिरता, रूपश्रियं मुष्णता,

नैकध्यं मकरध्वजस्य विहितो येनेह दर्पव्ययः ॥ ३ ॥

शेषाहिः सह शङ्करेण, शशिना राका, सरो मानसं

हंसैः, कैरविणीकुलानि शरदा, गङ्गा तुषारद्रिणा ।

सम्भूयापि न यस्य विश्रुतगुणग्रामस्य जेतुं क्षमाः

स्तानोत्तीर्णसुरेन्द्रदन्तिरदनच्छायावदातं यशः ॥ ४ ॥

कस्तूरिकापङ्ककलङ्कितानि वक्त्राम्बुजानि द्विषदङ्गनानाम् ।

प्रक्षालयामास चिराय चारु यत्खङ्गधारामलिनप्रवाहः ॥ ५ ॥

नैवान्यः स्पर्द्धमानोऽपि ववृधे यस्य कीर्त्तिभिः ।

ऋते वियुक्तवैरिस्त्रीगण्डमण्डलपाण्डुताम् ॥ ६ ॥

असावाद्यः सर्गः शिबिबलि-दधीचिप्रभृतयो

विधातुर्व्यासेन व्यवसितवतो दातृविधये ।

कलौ संक्षिप्तैतत्प्रकृतिपरमाणूच्चयमयः

समासेनेदानीं स्फुटमयममात्यैकतिलकः ॥ ७ ॥

सौभ्रात्रं पितृभक्तिरत्र निबिडा मैत्रीति रामायणी

येनाश्रावि नृशंसभार्गवभुजोपाख्यानवर्जं कथा ।

किञ्चान्यत् तपसः सुतो नरपतीनाक्रम्य यत्रेष्टवान्

पर्वाऽऽसीदधिकं तदेव रतये यस्यानिशं भारतम् ॥ ८ ॥

मुञ्ज-भोजमुखाम्भोजवियोगविधुरं मनः ।
 श्रीवस्तुपालवक्त्रेन्दौ विनोदयति भारती ॥ ९ ॥
 देवे स्वर्गिण्युदयनसुते वर्त्तमानप्रभूणां
 दूरादर्थी विरमति बत ! द्वारतो वारितः सन् ।
 दिष्ट्यै तस्मिन्नपि कुसमये जातमालम्बनेन
 स्वच्छे वाञ्छा फलति महतां वस्तुपाले विशाला ॥ १० ॥
 उत्कर्षोऽयमथापकर्षविषयः सद्भ्यो न शङ्कामहे
 ये चाऽरोचकिनः सदा कृतधियस्तेभ्यस्तु वद्धोऽञ्जलिः ।
 पतस्थानुगुणोपमानरसिका दाने दमे पौरुषे
 किं कुर्मो मतिरन्यमेति न समुत्कम्पाऽपि चम्पाधिपे ॥ ११ ॥
 अन्ये वाचि परे क्रियासु सचिवाः सन्त्येव राजाङ्गणे
 शङ्के यैरनुशीलितं गुरुकुलं मा साहसाः पक्षिणः ।
 आशाराजसुतस्तु स स्तुतिपदं श्रीवस्तुपालः सता-
 मेकः कर्मणि वाचि चेतसि समुजागतिं यः कार्येषु ॥ १२ ॥
 पालने राजलक्ष्मीणां लालने च मनीषिणाम् ।
 अस्तु श्रीवस्तुपालस्य निरालस्यरतिर्मतिः ॥ १३ ॥
 ॥ एतानी पण्डितआमभ्रातृपण्डितदोदरस्य ॥ छ ॥

*

प्रशस्तिलेखाङ्क-८

स्वस्ति श्रीभूमिसीमाविपिनपरिसरात् क्षीरनीराब्धिनाथः [:]
 पृथ्व्यां श्रीवस्तुपालं क्षितिधवसचिवं बोधयत्यादरेण ।
 अस्यामास्माकपुत्र्यां कुपुरुषजनितः कोऽपि चापल्यदोषो
 निःशेषः सैष लोकमृ[ण]गुण ! भवता मूलतो मार्जनीयः ॥ १ ॥
 — पं० जगसीहस्य ॥

*

प्रशस्तिलेखाङ्क-९

कलिकवलनजाग्रत्पाणिखेलत्प्रतापयुतिलहरिनिपीतप्रत्यनीकप्रतापः ।
 जयति समरतत्त्वारम्भनिर्दम्भकेलिप्रमुदितजयलक्ष्मीकामुको वस्तुपालः ॥ १ ॥
 त्वं जानीहि मयाऽस्ति चेतसि धृतः सर्वोपकारवती,
 किं नामा ? सविता, न, शीतकिरणो, न स्वर्गवृक्षो, न हि ।
 पर्जन्यो, न हि, चन्दनो, न हि, ननु श्रीवस्तुपालः, त्वया
 ज्ञातं सम्प्रति, शैलपुत्रि-शिवयोरित्युक्तयः पातु वः ॥ २ ॥
 सारस्वताऽम्भोनिधिपार्वणेन्दुः श्रीवस्तुपालः सचिवाधिराजः ।
 चिरं जयुत्वेष सहाऽनुजन्मा सपुत्रपौत्रः सपरिच्छदश्च ॥ ३ ॥

॥ મૃગુકચ્છીય ધ્રુવ ઠ૦ વીકલસુત ઠ૦ વૈરસિંહસ્યૈતે ॥ છ ॥
શુભં ભવતુ શ્રીસઙ્ગસ્ય હતિ ॥ છ ॥ ભદ્રમ્ ॥ છ ॥

*

પ્રશસ્તિલેખાઙ્ક-૧૦

પૂર્વે દીપસ્પર્દિપારેઽન્ધકારે ચં પશ્યન્તિ જ્યોતિરન્તર્મુનોન્દ્રાઃ ।
વિશ્વાત્માનં દેવમાયં તમીઢે ચૂડારત્નં યસ્ય બાલઃ શશાઙ્કઃ ॥ ૧ ॥
નેન્દોઃ કલા ન ગિરિજા ન કપાલશુક્તિર્નોક્ષા ન ભસ્મ ન જટા ન ભુજઙ્ગહારઃ ।
યાત્રાસ્તિ નાન્યદપિ કિઞ્ચિદુપાસ્મહે તદ્રૂપં પુરાણમુનિશીલિતમીશ્વરસ્ય ॥ ૨ ॥
પક્ષ્વિધા હદિ સદા વસતિ સ્મ ચિત્રં
યો વિદ્વિષાં ચ વિદુષાં ચ મૃગીદૃશાં ચ ।
તાપં ચ સમ્મદભરં ચ રતિં ચ સિઞ્ચન્
સૂ(? શૌ)ર્યોષ્મણા ચ વિનયેન ચ લીલયા ચ ॥ ૩ ॥
વિચ્છાયાતાં જ્ઞાગિતિ નિઃશ્વસિતેન નિન્યુર્યસ્યારિવારિજદૃશસ્ત્રયમાયતેન ।
મર્ત્યુર્યશશ્ચ વદનં ચ કલઙ્કશૂન્યશીતાંશુભિમ્બસદૃશં મણિર્દર્પણં ચ ॥ ૪ ॥
શીલેતિ શીલરુચિરાભરણા કલત્રં યસ્યાભવજ્જલનિધેરિવ જહ્નુકન્યા ।
વ્યોમેન્દ્રનીલમુકુરાન્તરુ(? ર)રુન્ધતીયં યસ્યા જનેન કૃતિના પ્રતિમેતિ મેને ॥ ૫ ॥
॥ હતિ માન્ધાતૃનગરમઢેશ્વરપ્રશસ્તિકાવ્યાનિ ॥ છ ॥
શુભં ભવતુ શ્રીસઙ્ગસ્ય હતિ ભદ્રમ્ ॥ છ ॥

ઉપર જણાવેલા દશ પ્રશસ્તિલેખોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આ પ્રમાણે છે :

પ્રશસ્તિલેખાંક ૧ : આ પ્રશસ્તિના કર્તા આચાર્ય શ્રી નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ છે. અહીં વસ્તુપાલને વીર, વિવેકી, જનરક્ષક, વિરોધી-અવિરોધિ જતોને દાન આપનાર, સર્વતોમુખીકીર્તિવાળો અને ભાગ્યવાન જણાવ્યો છે. ઉપરાંત અહીં એ પણ જણાવ્યું છે કે, તેના વિદ્વાનોની પત્નીઓ મણિમેતીઓનાં આભૂષણો પહેરતી અને તેના સેવકો પણ દાનશીલ હતા.

પ્રશસ્તિલેખાંક ૨ : આ પ્રશસ્તિના કર્તા વસ્તુપાલના ગુરુ નાગેન્દ્રગચ્છીય શ્રી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય શ્રી ઉદયપ્રભસૂરિ છે. અહીં ગિરનાર, શ્રી નેમિનાથ અને શ્રી આદીશ્વર ભગવાન પ્રતિ ભક્તિભાવ વ્યક્ત કરીને વસ્તુપાલની દાનશીલતા અને ધાર્મિકતા જણાવી તેને દીર્ઘાયુ થવાની આશિષ આપી છે.

પ્રશસ્તિલેખાંક ૩ : આ પ્રશસ્તિ ગૂર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વરદેવે રચેલી છે. આનાં કેટલાંક પદ્યો સોમેશ્વરદેવરચિત કીર્તિકૌમુદી તથા લૂણવસહી(આખૂ)ની પ્રશસ્તિમાં મળે છે. વસ્તુપાલના દીર્ઘાયુની આશિષ આપવા ઉપરાંત પાંડિત્ય, દાનશીલતા, અપકારક ઉપર ઉપકારીપણું, આ ભવ-પરભવની સ્થિતિનું ચિંતન, યુદ્ધમાં હતાશ શત્રુઓ પ્રત્યે અનુકંપા, વિવેકીપણું, ધાર્મિકતા, અધિકારનો સદુપયોગ, સદાચારીપણું, યુદ્ધજય વગેરે વસ્તુપાળને લગતી હકીકતોનું હૃદયંગમ વર્ણન આ પ્રશસ્તિમાં છે. ઉપરાંત, તેજપાલ અને જયંતસિંહની દાનશીલતા તથા વસ્તુપાલના પ્રત્યેક કાર્યમાં તેજપાલના સાહચર્યનો ઉલ્લેખ પણ આ પ્રશસ્તિમાં છે.

પ્રશસ્તિલેખાંક ૪ : આના રચયિતા કવિસાર્વભૌમ હરિહર પંડિત છે. આ પ્રશસ્તિમાં વસ્તુપાલની દાનશીલતા અને યશસ્વિતાને સુંદર રીતે વર્ણવીને તેની કીર્તિની વ્યાપકતા જણાવી છે. વસ્તુપાલે સંગ્રામસિંહને પરાજિત કર્યાનો ઉલ્લેખ પણ અહીં છે. વસ્તુપાલે કરેલા શંખનૃપપરાભવના પ્રસંગને વર્ણવતું શંખપરાભવ નાટક આ હરિહર પંડિતે રચ્યું છે.

પ્રશસ્તિલેખાંક ૫ : માત્ર ચાર કાવ્યાત્મક આ પ્રશસ્તિના રચયિતા મહામાત્ય વસ્તુપાલના પરમ મિત્ર યશોવીર મંત્રી છે. આમાં વસ્તુપાલનો ગુણવાન મિત્રો પ્રત્યેનો આંતરભક્તિયુક્ત રનેહ અને વસ્તુપાલમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી જે જગતમાં કોઈને પણ અપ્રિય હોય, આ બે હકીકતો મુખ્યત્વે જણાવી છે. ઉપરાંત વસ્તુપાલની સ્મૃતિઓ (સુભાષિતો) શ્રેષ્ઠતમ હતી તેનો પણ નિર્દેશ અહીં જણાવી શકાય છે.

પ્રશસ્તિલેખાંક ૬ : આ પ્રશસ્તિ ૬૦ લૂણસિંહના પુત્ર ઠક્કર અરસિંહ—ઠક્કર અરિસિંહે—રચેલી છે. અહીં વસ્તુપાલની સચ્ચરિત્રતા, ધર્મભાવના અને દાનશીલતા વર્ણવીને તેની કીર્તિની વ્યાપકતા તથા વીરતા જણાવી છે.

પ્રશસ્તિલેખાંક ૭ : આમ નામના પંડિતના ભાઈ દોદર નામના પંડિતે આ પ્રશસ્તિ રચી છે. અહીં વસ્તુપાલમાં લક્ષ્મી-સરસ્વતીનું એકથ બતાવ્યું છે. ઉપરાંત તેની સ્મૃતિઓ, સર્વતોમુખી કાર્યદક્ષતા, વીરતા, દાનશીલતા અને વિદ્વત્તાનો અહીં નિર્દેશ કર્યો છે તેમ જ તેના યશને સર્વદિશ્વ્યાપી જણાવ્યો છે.

પ્રશસ્તિલેખાંક ૮ : માત્ર એક જ પદ્યમય આ પ્રશસ્તિ જગસિંહ પંડિતે રચી છે. અહીં વસ્તુપાલને આલંકારિક રીતે સત્પુરુષ જણાવેલો છે.

પ્રશસ્તિલેખાંક ૯ : આ પ્રશસ્તિના કર્તા ભૃગુકચ્છ(ભરચ)નિવાસી ધ્રુવ અટકવાળા ઠક્કર વીકલના પુત્ર ઠક્કર વૈરસિંહ છે. અહીં વસ્તુપાલને મહાન યોદ્ધો, શ્રેષ્ઠ પરાપકારી અને વિદ્વાન જણાવેલ છે.

પ્રશસ્તિલેખાંક ૧૦ : આ પ્રશસ્તિમાં એના રચનારનું નામ આપ્યું નથી. અંતતી પુષ્પિકા ઉપરથી જાણી શકાય છે કે માંધાતુનગરમાં આવેલા મહેશ્વર નામના શિવાલયના શિલાલેખની આ પ્રશસ્તિ છે. આનાં પહેલાં બે પદ્યો શંકરની પૂજા-ભક્તિરૂપે છે અને બાકીનાં ત્રણ પદ્યો વસ્તુપાલની પ્રશસ્તિરૂપે છે. આમાં વસ્તુપાલનું નામ નથી તેમ જ અંતિમ પાંચમા પદ્યમાં પ્રશસ્તિના મુખ્ય નાયકને શીલા નામની પત્ની જણાવી છે તેથી આ પ્રશસ્તિ વસ્તુપાલની હશે કે કેમ, તેવી શંકા થાય તે સ્વાભાવિક છે. સંભવ છે કે શિલાલેખ ઉપરથી પરંપરાએ ઉતારા થતાં મૂળ પ્રશસ્તિનો કેટલોક ભાગ લેખકેના દોષે ભુલાર્થે જવાથી હુમ થયો હોય. બાકી જે પોથીમાં વસ્તુપાલની પ્રશસ્તિઓનો જ સંગ્રહ થયો હોય તેની મૂલ્યવતી આ પ્રશસ્તિ વસ્તુપાલની જ હોવી જોઈએ એમ માની શકાય. ઉપરાંત, વસ્તુપાલે પોતાના પુનરુદ્ધારે તેમ જ શિવનાં પૂજન-દર્શન કર્યાના ઉલ્લેખો તો તેના સમયની જ કૃતિઓમાં મળે છે; તેથી પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિ વસ્તુપાલની ન હોય તેમ માનવાને કોઈ કારણ નથી. આ પ્રતિપાદન બે સાચું હોય તો વસ્તુપાલની પત્ની સોણના નામને સુસંસ્કૃત કરી કદાચ શીલા તરીકે અહીં નિર્દિષ્ટ કર્યું હોય તેવું અનુમાન થઈ શકે.

આ પ્રશસ્તિઓના કર્તાઓ પૈકી આચાર્યશ્રી નરેન્દ્રપ્રભસુરિ, આચાર્યશ્રી ઉદયપ્રભસુરિ, ગૂર્જરેશ્વર-પુરોહિત શ્રી સોમેશ્વરદેવ, કવિસાર્વભૌમ હરિહર પંડિત, મંત્રી યશોવીર અને ઠક્કર અરિસિંહના સંબંધમાં

ડો. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ પોતાના “મહામાત્ય વસ્તુપાલનું” સાહિત્ય ગંડળ અને સંસ્કૃતસાહિત્યમાં તેનો કાળો” નામના પુસ્તકમાં સવિસ્તર લખ્યું છે. સાતમા પ્રશસ્તિલેખના કર્તા દેવદર પંડિત, આઠમા પ્રશસ્તિલેખના કર્તા જગસિંહ અને નવમા પ્રશસ્તિલેખના કર્તા હાફુર વૈરસિંહ—આ ત્રણ વિદ્વાનોનાં નામ પ્રાયઃ અન્યત્ર અનુપલબ્ધ છે. આથી વસ્તુપાલના વિદ્વદ્વર્તુલમાં આ ત્રણ નામ ઉમેરાય છે.

અહીં જણાવેલા દશ પ્રશસ્તિલેખોના સંગ્રહની હસ્તલિખિત પ્રતિ અમોને શ્રી લાવણ્યવિજયજી જૈન જ્ઞાનભંડાર(રાધનપુર)માંથી મળી છે. પ્રસ્તુત પ્રતિ વિક્રમના પંદરમા શતકના અંતભાગમાં લખાયેલી છે.

પ્રસ્તુત દશ પ્રશસ્તિલેખો પૈકી પહેલા પ્રશસ્તિલેખ સિવાયના નવ લેખો અઘાવધિ અપ્રસિદ્ધ છે. પહેલા પ્રશસ્તિલેખનું મુદ્રણ સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલામાં ગ્રંથાંક ૫ તરીકે ‘મહામાત્ય-વસ્તુપાલ-કીર્તિ-કીર્તનસ્વરૂપ સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિન્યાદિ વસ્તુપાલપ્રશસ્તિસંગ્રહ’ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથમાં થયેલું છે. છતાં અહીં આપેલા આ પહેલા પ્રશસ્તિલેખમાં વસ્તુપાલે ગિરનાર ઉપર કરાવેલા શત્રુંજયોત્તાર તીર્થની ડાબી બાજુની ભીંત ઉપરના શિલાલેખની નકલરૂપ પ્રસ્તુત પહેલો પ્રશસ્તિલેખ છે તે હકીકત વિશેષ હોવાથી જિજ્ઞાસુઓને અને સંશોધકોને ઉપયોગી સમજીને અહીં આપ્યો છે. વસ્તુપાલને લગતા અન્યાન્ય સાહિત્યની તથા આ પ્રશસ્તિઓની ગંભીર પાંડિત્યપૂર્ણ રચના જોતાં વસ્તુપાલ ઉચ્ચ કોટિનો કાવ્યપરીક્ષક હતો તે હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે. દશમો પ્રશસ્તિલેખ, પહેલાં જણાવ્યું તેમ, શિવાલયનાં શિલાલેખની ઉત્તરોત્તર થતી આવેલી નકલરૂપે છે. એટલે પહેલા અને દશમા પ્રશસ્તિલેખ સિવાયના આઠ પ્રશસ્તિલેખો વસ્તુપાલની પરિચાયક સ્તુતિ-પ્રશસ્તિરૂપે છે. અલબત્ત, આ પ્રશસ્તિઓ વસ્તુપાલના કોઈ પણ શિલાલેખના ગદ્યભાગ સાથે મૂકવા માટે યરાચર સંગત થાય તેવી છે. આમ છતાં આઠમો પ્રશસ્તિલેખ માત્ર એકપદ્યરૂપે છે તેથી આ પ્રશસ્તિ તો કેવળ સ્તુતિપ્રશંસારૂપે જ ગણાય.

આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, જેમ પ્રાચીન કાળમાં મહારાજા ભોજ આદિ વિદ્યાપ્રિય અને દાનશીલ રાજાઓ સમક્ષ કુશળ કવિઓ પોતાની ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓ રજૂ કરીને સુયોગ્ય પરીક્ષક પાસેથી પુરસ્કાર લઈ ને ગર્વ અનુભવતા તેમ વસ્તુપાલ સમક્ષ પણ અનેક વિદ્વાનો આવતા હશે જ અને તે તેમની કૃતિઓની પૂરેપૂરી મહત્તા સમજીને સમુચિત પુરસ્કારથી તેમને સન્માનતા હશે એમાં જરાય શંકા નથી. સંભવ છે કે આઠમો પ્રશસ્તિલેખ આવા જ કોઈ પ્રસંગનો હોય.

પ્રારંભમાં આપેલા ખીજા શિલાલેખમાં વસ્તુપાલ માટે વપરાયેલું વિશેષણ શારદાપ્રતિપન્નાપત્ય- (સરસ્વતીનો દત્તક પુત્ર) પણ વસ્તુપાલમાં ઉત્તમ પાંડિત્ય અને પાંડિત્યપરીક્ષણ હતું તે વસ્તુનું સૂચક છે. વસ્તુપાલનું આ વિશેષણ જરાય અતિશયોક્તિ કે કવિચાટુતારૂપે નથી પણ એ એક હકીકતનું સૂચક છે, કારણ કે, વસ્તુપાલે પોતે રચેલા નરનારાયણાનન્દ મહાકાવ્ય અને દૈવતકાદ્રિમંડનનેમિજિનસ્તવના રચનામાં પોતાને વાગ્દેવીધર્મસૂનુ અને શારદાધર્મસૂનુ એટલે કે સરસ્વતીના ધર્મપુત્રરૂપે જણાવે છે.

દૂંકમાં, વસ્તુપાલનો પરિચય આપનાર લખ્ય સર્વ સાધનોમાં તેનું પાંડિત્ય ડગલે ને પર્વ આવેલું હોવાથી વિદ્વાનોને એના પ્રત્યે અનન્ય આકર્ષણ હતું તે નિર્વિવાદ હકીકત છે. સાધન સૌ-અહીં એ પણ સમજ લેવું જોઈએ કે, વસ્તુપાલના સંબંધમાં ઉપલબ્ધ થતી નાની મોટી રચનાઓની એ વિશેષતા છે કે તેના રચનારા ઉચ્ચ કોટિના વિશિષ્ટ વિદ્વાનો હતા. આવા વિદ્વાનો વિદ્યા પ્રત્યેના સમુચિત આંતરિક આદર સિવાય કેવળ ધનકુખેરના ધનથી આકર્ષાય તેવા યાચકવૃત્તિવાળા હોઈ શકે જ નહિ, અને હોય તો તેમની રચનાઓ આવી પ્રાસાદિક બની શકે નહિ. આ ઉપરથી વસ્તુપાલમાં વિદ્યા પ્રત્યે તેમ જ વિદ્વાનો પ્રત્યે અહુમાનયુક્ત ભક્તિ હતી તે હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે.

પુણ્યસ્થોક મહામાત્ય વસ્તુપાલના અપ્રસિદ્ધ શિલાલેખો તથા પ્રશસ્તિલેખો [૬૨૩

આજે પ્રચુરમાત્રામાં ઉપલબ્ધ થતી પુણ્યસ્થોક મહામાત્ય વસ્તુપાલસંબંધિત સમગ્ર સામગ્રીને જોતાં તે વીરગાથા, દાનગાથા, ધર્મગાથા અને વિદ્યાગાથાનો સાચો અધિકારી હોતો એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ હકીકતનો દૂકમાં પરિચય આ પ્રમાણે છે :

અન્યાન્ય યુદ્ધમાં સફળ યોદ્ધા તરીકેની કામગીરી, શંખનૃપ આદિ રાજ્યોનો પરાજય કરવો તેમ જ બુદ્ધિ-શક્તિથી રાજ્યવહીવટનું સંચાલન : આ વસ્તુને વસ્તુપાલની વીરગાથા કહી શકાય.

દીન-હીન-દુઃખી જનોને અનુકંપાદાન આપવું, સાર્વજનિક ઉપયોગ થાય-લાભ લેવાય—તેવાં સ્થાનો દા.ત., કૂવા, વાવો, તળાવો, પરખો, સત્રાગારો—સદાવ્રતો વગેરે બંધાવવાં અને વિદ્યાના બહુ-માનરૂપે વિદ્વાનોને પુરસ્કારરૂપે ભક્તિભાવપૂર્વક દાન આપવું—આ વસ્તુને વસ્તુપાલનો દાનધર્મ કહી શકાય.

ચાલુ-દેલવાડાનાં વિશ્વવિખ્યાત મંદિરોનું નિર્માણ; શત્રુજય ઉપર ઇન્દ્રમંડપ, નંદીશ્વરાવતાર, સ્તંભ નકતીર્થાવતાર, શકુનિકાવિહારાવતાર, સત્યપુરતીર્થાવતાર, ઉજ્જયંતાવતાર, અવલોકન સાંબ-પ્રદ્યુમ્ન-અંબાનામકગિરનારશિખરચતુષ્ટાવતારનાં પ્રતીકરૂપે તે તે તીર્થાદિનું નિર્માણ; ગિરનાર ઉપર અષ્ટાપદાવતાર, સમ્મેતશિખરાવતાર, શત્રુજયાવતાર, સ્તંભનકતીર્થાવતારનાં પ્રતીકરૂપે તે તે તીર્થનું નિર્માણ; ધોળકા વગેરે સ્થળોમાં નવીન જિનમંદિરોનું નિર્માણ; શ્રીપંચાસરપાર્શ્વજિનમંદિર (પાટણ), શ્રીપાર્શ્વજિનમંદિર તથા શ્રીયુગાદિજિનમંદિર (ખંભાત); વ્યાઘ્રપહલી-વાઘેલનું જિનમંદિર; શ્રીઆદી-શ્વરજિનમંદિર તથા અંબિકામંદિર (કાસહદતીર્થ); વલભા(વળા)નું શ્રીયુગાદિજિનમંદિર આદિ અનેક જિનમંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર; અનેક જિનમંદિરોમાં વિવિધ જિનચિંત્રોનું પ્રતિષ્ઠાપન; ધોળકા, ખંભાત વગેરે સ્થળોમાં નવા ઉપાશ્રયોનું નિર્માણ; ભરૂચ વગેરે સ્થળોનાં મંદિરોમાં સુવર્ણદંડાદિ ચડાવવા; શત્રુજય, ઉજ્જયંતાદિ અનેક તીર્થોની અનેકશઃ યાત્રાઓ કરવી; સાત ગ્રંથભંડારો લખાવવા—આ બધી હકીકતોને વસ્તુપાલની ધર્મગાથા કહી શકાય.

માળવાનો સુભટવર્મા નામનો રાજા ડોહાઈના વૈદ્યનાથના શિવાલયના સુવર્ણકલશો લઈ ગયો હતો તેના સ્થાનમાં વસ્તુપાલે નવા સુવર્ણકલશો સ્થાપ્યા^૧ હતા; ખંભાતમાં ભીમનાથના શિવાલયમાં સુવર્ણદંડ અને સુવર્ણકલશ ચઢાવ્યા^૨; ભટ્ટાદિત્ય-સૂર્યની પ્રતિમાનો સુવર્ણમુકુટ કરાવ્યો^૩ અને તે જ ભટ્ટાદિત્યની પૂજા માટે વહક નામના વનમાં કૂવો કરાવ્યો^૪; સ્વયંભૂ વૈદ્યનાથનું અખંડમંડપવાળું શિવાલય બંધાવ્યું^૫; બકુલાદિત્ય-સૂર્યના મંદિરમાં ઊંચો મંડપ કરાવ્યો^૬; ધોળકામાં રાણુકભટ્ટારકના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો^૭; પ્રભાસમાં સોમનાથની ભક્તિપૂર્વક પૂજા કરી^૮; નગરાગામમાં સંવત ૯૦૩ની સાલમાં અતિવર્ષાને લીધે પડી ગયેલા સૂર્યમંદિરમાં સૂર્યપત્ની રત્નાદેવીની મૂર્તિ તૂટી ગઈ તો તેથી તેના સ્થાને પોતાની પત્ની લલિતાદેવીના પુણ્યસૌભાગ્યનિમિત્તે સંવત ૧૨૯૨માં રત્નાદેવીની મૂર્તિ બનાવી, જે સંબંધી શિલાલેખ^૯ આજે પણ સુરક્ષિત છે, તેમ જ વસ્તુપાલ તરફથી રાજ

૧-૭. આ સાત ટિપ્પણીઓવાળી હકીકતો હજુર અરસિંહકૃત સુકૃતસંકીર્તન, આચાર્યશ્રી ઉદય-પ્રભસુરિચિત કીર્તિકલ્હોજિની, શ્રીનરેન્દ્રપ્રભસુરિચિત વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ આદિ વસ્તુપાલના સમયની જ રચનાઓમાં સવિસ્તર વર્ણવેલી છે.

૮. આ હકીકત ગૂર્જરેશ્વરપુરોહિત સોમેશ્વરદેવરચિત કીર્તિકૌમુદીમાં મળે છે.

૯. જુઓ એનાલ્સ ઓફ શ્રી ભાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિયર્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ—પૂના : વો. ૯, પૃષ્ઠ ૧૮૦, લેખ ૨.

પાંચસો આભિજ્ઞો વેદપાઠ કરતા તેની હકીકત પ્રખ્યાતમાં મળે છે—આ બધી હકીકતો ઉપરથી વસ્તુપાલમાં પરંપરાઓ પ્રત્યે તે તે સંપ્રદાયની પરંપરાને અનુરૂપ નિશ્ચય આદર હતો તે સ્પષ્ટ થાય છે. રાજ્ય કે દેશના મુખ્ય રાજપુરોએ કેમ વર્તવું જોઈએ, તે માટે વસ્તુપાલ અરેખર દાખલારૂપ એટલે કે આદર્શ સમાન છે. સ્વધર્મસ્થાનની સાથે સાથે પરધર્મસ્થાનના નિર્માણ આદિ હકીકતોને પણ સમગ્રદેશ વસ્તુપાલની ઉચ્ચ પ્રકારની ધર્મગાથા કહી શકાય.

આ લેખમાં પ્રસંગે પ્રસંગે આવતી તથા અન્યત્ર પણ મોટા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થતી વસ્તુપાલ-સંબંધિત વિદ્યા પ્રત્યેની અને વિદ્વાનો પ્રત્યેની ભક્તિ વગેરે હકીકત તેમ જ નરનારાયણાનન્દમહાકાવ્ય જેવા પ્રાસાદિક ગ્રંથની રચના કરવી વગેરે બાબતોને વસ્તુપાલની વિદ્યાગાથા કહી શકાય.

આજે વસ્તુપાલના સંબંધમાં જેટલી વિવિધ સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે તેટલી ભાગે જ ગુજરાતના કોઈ બીજા ઐતિહાસિક પુરુષની મળતી હશે. યત્ર તત્ર પ્રસિદ્ધ થયેલી વિપુલ સામગ્રીના આધારે આવા વિશ્વવિરલ પુણ્યસ્થાન મહામાત્યના જીવનનાં વિવિધ પાસાંને ચોમેરથી ચર્ચાને એક ગ્રંથ લખાય તો તે એક ઉપયોગી, પ્રેરક અને મહત્વનું કાર્ય ગણાશે.

આ લેખમાં આપેલા એ શિક્ષાલેખોની ફોટોકોપી આપવા બદલ શેઠ શ્રી આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના વહીવટકર્તાઓને તથા દશ પ્રશસ્તિલેખોવાળી હસ્તલિખિત પ્રતિનો ઉપયોગ કરવા આપવા બદલ શ્રી લાવણ્યવિજયજી જૈન જ્ઞાનભંડાર(રાધનપુર)ના વહીવટકર્તાઓને ધન્યવાદ આપીને પ્રસ્તુત લેખ પૂર્ણ કરું છું. ઇતિ.

[‘શ્રી મહાતીર જૈન વિદ્યાલય સુવર્ણ મહોત્સવ ગ્રંથ,’ સને ૧૯૬૮]